

9. Helsedirektør Torbjørn Mork – 1983–1992

Vi har i bind 1 gitt et portrett av Torbjørn Mork, som han fremtrådte i den første perioden av sin tid som helsedirektør. Vi skal nå føre denne portretteringen til ende.

Vi har sett at Torbjørn Mork gradvis kom ut av Karl Evangs skygge og fremstod som en nesten like markant helsedirektør som sin forgjenger. Vi har sett at han begynte som en forholdsvis «lokalforvaltningssosialistisk» helsedirektør: Han så for seg et primærhelsevesen preget av kommunal styring og et bredt faglig samarbeid gjennom helse- og sosialsentre. Men i november 1977, etter noen tids tvil, gav han opp sin opprinnelige holdning, og dermed nærhet til sitt parti, Arbeiderpartiet, og proklamerte at han i viktige henseender var blitt medikrat. Han kom seg, kan man nesten si, ut av Evangs skygge, ved i noen henseender å bli hans forbundsfelle. Om det er en tilfeldighet eller ei, vet vi ikke, men han «snudde» offisielt drøyt halvannet år etter at Karl Evang for siste gang (januar 1976) hadde meddelt seg til offentligheten – gjennom to lange artikler i Aftenpostens aftennummer. De var et kraftfullt angrep på noen offentlige utvalgs, og snart arbeiderpartiregjeringens, planer om å omdanne det fagstyrte distriktshelsevesenet til et kommunehelsevesen. Torbjørn Mork meddelte sin nye holdning i et foredrag på en konferanse om primærhelsevesenet. Konferansen ble arrangert av Norske Kommuners Sentralforbund og ble holdt i Tromsø. Mork talte om «Problemer omkring primærhelsetjenesten». Han meddelte her, som vi har omtalt nærmere i bind 1, at han nå hadde «moderert» sitt syn på primærhelsevesenet og kommet til at det var langt mer behov for integrering innad i helsevesenet enn overfor sosial- og trygdevesenet. Fra da av ble Mork i stadig flere henseender en slags leder for det vi kunne kalle «helseopposisjonen» i Norge. Mange arbeiderpartiledere hadde ergret seg over Evang og hans medikratiske envishet og ventet på at han skulle gå av. Det var imidlertid Arbeiderpartiet som hadde utnevnt ham, i 1938. Nå viste det seg altså at de hadde fått en ny «Evang». Ved begge anledninger kunne de valgt en mer samarbeidsvillig medisinalleder, kontorsjef (i Medisinaldirektoratet), Harald Bjelke, i 1938 og direktør i Attføringsinstituttet og tidligere sosialminister for Einar Gerhardsen, Gudmund Harlem, i 1972. Harlem tapte med én stemme da saken ble avgjort på Regjeringen Brattelis (I) siste regjeringkonferanse før sommerferien i 1972.

Som Evang var blitt en økende utfordring for Gerhardsen, skulle etter hvert Mork bli en økende utfordring for Gudmund Harlems datter, Gro Harlem Brundtland. Men som vi har bemerket i bind 1: Datteren ble kanskje bedt om å gå inn i Brattelis andre regjering for å bøte på den skade som var skjedd da Harlem ble vraket i 1972. Uten «forbigåelsen» av Harlem i 1972 hadde ikke bare helseforvaltningens utvikling blitt en annen, også utviklingen av statsstyret i Norge kunne blitt en annen.

Den kamp Mork yppet til i 1977, og var kommet godt i gang med før delingen av Helsedirektoratet i 1983, den fortsatte altså gjennom den perioden vi nå er opptatt av og nådde sitt klimaks noen timer etter midnatt den 16. juni 1992. Torbjørn Mork var ikke frisk da han startet på andre del av sin embedstid. Han var allerede merket av den sykdom han i 1970 hadde disputert over ved London School of Hygiene and Tropical Medicine – kronisk obstruktiv lungesykdom. Han ble gradvis dårligere, men tapte aldri kampgløden. Ja, ettersom det ble mer han syntes han måtte advare imot i norsk helsepolitikk og helseforvaltning, var det som om hans kamplyst og kampevne økte. I det følgende skal vi redegjøre nærmere for denne utviklingen, men på en mer personlig måte enn vi har gjort i det foregående.

Vi skal begynne med å rekapitulere konklusjonene fra bind 1.

Ambisjoner og følsomhet: De «to» personer – et sammendrag

Torbjørn Mork ble født i Tyssedal, innerst i Sørfjorden i Hardanger, den 17. november 1928, som sønn av ingeniør og driftsbestyrer på elektrisitetsverket i Odda, Guttorm Mork (1897–1974) og husmor Inga Skadsem (1894–1950). Familien flyttet tidlig til Odda. Det var her, i det lille industrisamfunnet, den senere helsedirektør vokste opp. Skjønt, han vokste like meget opp på foreldrenes hjemsted, på det vestlandsk-tradisjonelle Jæren. Her tilbragte han somrene.

Man kan nesten si at Torbjørn Morks liv ble et svar på denne todelte oppvekst. Han fikk verdiene, det inderlige, det nære, det eksistensielt-ekspresive, det følsomme, ja, «fortiden», fra Jæren og slekten der. Han fikk det målrettede, det «utvendige», det «fjerne», det instrumentelle, det formelt ambisiøse, ja, fremtiden, fra industristedet Odda. Vi må imidlertid legge til noe når det gjelder Odda; han ble jo aldri noen egentlig Odda-gutt. Odda var et lite industristed, plassert i et ellers både økonomisk og kulturelt tradisjonelt Hardanger. Det lå, der innerst i fjorden, mellom trange fjell og uten et ordentlig omland og oppland. Det var, som andre fremvoksende små industristeder på vestlandet, noe av en vestlandsanomali. Det var, kunne man si, både halvmoderne og halvambisiøst. Slik sett var i grunnen ikke stedet noe for Torbjørn Mork. Det gav ikke den tradisjonstunge varme Jæren gav, og som gav ham mye, men heller ikke den luft under vingene som mer ekte urbane miljøer gav, og som han også søkte. Han var nemlig begavet, og oppdaget det tidlig. Det gav, selvsagt, næring til hans ambisjoner, og hans selvfølelse. Skolen, mer enn Odda, skulle slik bli hans springbrett.

Han fikk, typisk nok, ingen nære venner i Odda. Han ble aldri virkelig en del av Odda-samfunnet. Han lærte seg knapt dialekten; det vil si, han slapp den tidlig. Han ble, språklig, mer en slags fin-bergenser enn en oppstaset oddaværing, selv om han beholdt en litt ubestemmelig, morksk r, en r NRKs komiker Trond Kirkvaag (1946–2007) siden skulle udødeliggjøre. Torbjørn Morks foreldre var stolte av sin sønn, ja, nesten dyrket ham, men påvirket ham nok mer i jærisk enn i oddask retning. Faren var, hva gjaldt det verdslige, mest opptatt av at sønnen – det eneste barnet – skulle få et trygt arbeid. Han var preget av erfaringene fra de vanskelige 30-årene. Han mente Posten kunne egne seg som arbeidssted for sønnen. Slik sett var moren mer opptatt av at den skoleflinke Torbjørn skulle sette seg høyere mål. Han hørte på henne og dro til Voss og tok i 1948, som privatist, artium på det fremragende landsgymnasiet der. Etter å ha vurdert NTH og sivilingeniørstudiet en tid, valgte han medisin. Han begynte i Oslo, men fullførte studiet i Bergen. Det skjedde i 1954. Året etter giftet han seg med den 21 år gamle legedatteren, bibliotekar Anna Brit Schøtt (f. 1934). Med henne fikk han tre barn, Ingeborg (f. 1957), Elisabeth (f. 1961) og Jon (f. 1963). De to yngste fulgte i sin fars fotspor og ble leger. Den eldste ble lærer.

Torbjørn Mork var en kort tid etter turnustjenesten (ved sykehuset i Arendal og i Herdla distrikt i Nord-Hordland) knyttet til noen avdelinger ved Haukeland sykehus og ved Gades institutt i Bergen. Fra 1958 til 1960 studerte han biostatistikk og epidemiologi ved London School of Hygiene and Tropical Medicine, et studieopphold som resulterte i graden PhD. Hans avhandling hadde tittelen *A Comparative Study of Respiratory Diseases in England, Wales and Norway*. Den holdt høy kvalitet. Den viste at han hadde god oversikt over den kronisk obstruktive lungesykdoms epidemiologi (i tre land), etiologi (generelt) og typiske

forløp. Forløpsbeskrivelsen i avhandlingen ble også en slags forhåndsbeskrivelse av det som skulle bli hans egen sykehistorie. Han klarte aldri å bli sin egen lege.

Etter at han kom hjem fra London i 1960 ble han ansatt ved Kreftregisteret, først som avdelingslege, fra 1966 som assisterende overlege. Da han kom hjem bosatte familien Mork seg i Asker. Her engasjerte han seg også i lokalpolitikken og satt fra 1968 til 1975 som kommunestyrerepresentant for Arbeiderpartiet. Høyremannen fra Odda var etter hvert blitt moderat sosialist, og EEC-tilhenger. Da Trygve Bratteli dannet sin første regjering våren 1971 ble han utnevnt som statssekretær i Sosialdepartementet. Han hadde som sjef LO-nestlederen Odd Høydal (1921–1994). Etter et drøyt år i nr. 2-stolen i Sosialdepartementet, søkte og fikk han embedet som helsedirektør.

Da Torbjørn Mork dro til Voss hadde han markert hva som var viktigst. Han ville opp og frem. Han lyktes også. Han kunne valgt klinikken, men gav den raskt opp. Den gav ikke de beste muligheter for rask suksess. Men viktigere var det at klinikken ble for personlig krevende – for «jærsk» – for ham. Møtene med de lidende kostet ham for mye emosjonelt. Han gikk derfor i en mer teoretisk retning og ble epidemiolog. Doktorgraden fra London ble viktig. Det ble også ansettelsen ved Kreftregisteret. Her ble det drevet ambisiøs forskning. Miljøet var preget av oppadskuende mennesker.

Mork så snart at han kunne bruke også politikken som et springbrett til å komme seg videre oppover. Da Trygve Hauan gikk av som overlege ved Sykehuskontoret i Helsedirektoratet i 1970 meldte han sin interesse. Med den beskjedne sykehusbakgrunn han hadde, var det påfallende. Det reflekterte uvanlige ambisjoner. Møtet med politikken hadde gitt ham ytterligere blod på tann. Men embedet gikk til hans fem år yngre kreftregisterkollega, Sverre Harvei (f. 1933). Han likte ikke det, men Mork var fortsatt ingen prominent person, selv i epidemiologien, og slett ikke i den «politiske medisinen». Hans virksomhet i politikken i Asker – hvor det var EEC-strid – hadde imidlertid begynt å gjøre ham litt mer kjent; ja, så kjent at det gjorde at han kunne bli statssekretær allerede året etter. Det ble hans springbrett for å kunne søke, og, med et nødskrik,⁷⁹² få embedet som helsedirektør. Overlege Harveis underordnede var brått blitt hans overordnede. Slik forble det imidlertid ikke lenge; Harvei gikk tilbake til Kreftregisteret året etter (1973).

Karrierestrevet tok nesten all hans tid og oppmerksomhet. Han ble slik en fjern ektemann og far. Hustruen stilte opp, om enn ikke alltid med begeistring. Hun likte ikke at han søkte embedet som helsedirektør.⁷⁹³ Fikk han det, ville han nok bli enda mer opptatt og fjern. Barna forstod mindre, og var til dels engstelige for ham, streng og litt fryktinngydende som han kunne være.

Denne private stilen lignet på den tradisjonelle mannsstilen, spesielt den man fant i bedrestilte familier. Det gjorde det lettere for ham å gjøre som han gjorde. Hans nokså radikale partikollega i Asker-politikken, den jevngamle Berit Ås (f. 1928), psykolog og hersketeknikkteoretiker, unnlot imidlertid ikke å minne ham om hvor «tradisjonell», og for så

⁷⁹² I bind 1, s. 222-239, har vi omtalt den politisk pikante utnevnelsen: Mork ble utnevnt, med én stemmes overvekt, ved annen gangs votering (i regjeringskonferanse). Konkurrenten var den gamle sosialminister og «Gerhardsen-mann», Gudmund Harlem.

⁷⁹³ Opplyst av Elisabeth Mork, samtale 29.10. 2008.

vidt kvinneundertrykkende, han var.⁷⁹⁴ Skulle han lykkes karrieremessig hadde han imidlertid neppe noe valg. Men mer kom nok til – hans annen side. Å slippe sine nærmeste inn på seg var som å ta pasientene inn over seg: Det var for emosjonelt krevende. Han måtte gjøre seg litt hard og fjern for å ha sine følelser under kontroll, og det igjen var en betingelse for at han skulle kunne realisere sine ambisjoner.

Da han ble helsedirektør ble han langt på vei som han var overfor kone og barn, myndig og dominerende. Til å begynne med skyldtes det nok også usikkerhet og prestasjonsangst: Han overtok etter en legende, og da kunne en lett autoritær distansering gi en nyttig dekning. Men det skyldtes langt fra bare det. Han vurderte antagelig aldri å bli en mer nær leder, og ble det heller ikke. Allikevel, den andre siden i ham kom etter hvert til å prege ham mer. Ikke så mange så det, men noen gjorde det – de som stod ham nærmest, privat og profesjonelt. De ble også litt flere. Torbjørn Mork ble etter hvert en mindre ensom mann.

I Direktoratet var det i den første perioden ingen som virkelig kunne bidra til å få ham mer ut av «skallet». Han hadde et venneforhold til noen, som psykiatrioverlegen, Otto Steinfeldt-Foss, og til dels sykehusoverlegen Jo Asvall. Etter at ekteskapet begynte å gå i oppløsning bodde han også en tid på hybel hos Asvall. Allikevel, ingen av de to var, eller ble, nære venner av Mork. Ingen av dem ble heller værende hos Mork. Steinfeldt-Foss gikk etter en tid tilbake til mer klinisk virksomhet, mens Asvall – Direktoratets største strateg – dro til København og WHO, etter at han i praksis var vraket som Jon Bjørnssons etterfølger som medisinalråd. Sin nye medisinalråd, Egil Willumsen, fikk Mork, som vi har sett, aldri noe nært forhold til.

Den nye helsedirektøren valgte altså, og for ham som en selvfølge, å lede på en distansert måte. Men han maktet ikke å holde distanse til alle. Han var ikke like gjennomført rasjonalistisk og emosjonelt kontrollert som sin forgjenger. Mork er ikke tilstrekkelig «disiplinert», sa Evang om ham, etter at han hadde truffet ham under hans London-opphold.⁷⁹⁵ Evang plasserte også Mork først på tredje plass da han skrev innstilling om hvem som burde etterfølge ham som helsedirektør.

Torbjørn Mork åpner seg mer – privat

Mork falt, som nevnt i bind 1, for kvinnelig charme. Det skapte problemer for ham privat, men det gikk også utover hans autoritet innad i direktoratet. Han kom seg ut av flokene profesjonelt, etter eksplisitt å ha blitt utfordret av Otto Steinfeldt-Foss under et ledermøte. Men hendelsen fikk konsekvenser. Den førte til at hans ekteskap gikk i stykker, men siden (1975) til at han fikk ny livsledsagerske, NRK-medarbeideren Wenche Margrethe Myhre (f. 1940). Hun og Mork ble samboere. Wenche Margrethe Myhre var vel 12 år yngre enn Mork, og tilhørte ideologisk, om ikke helt kronologisk, 1968-generasjonen. Hun var sosialt og kulturelt radikal. Hun hadde meldt seg ut av statskirken. Hennes omgangskrets var

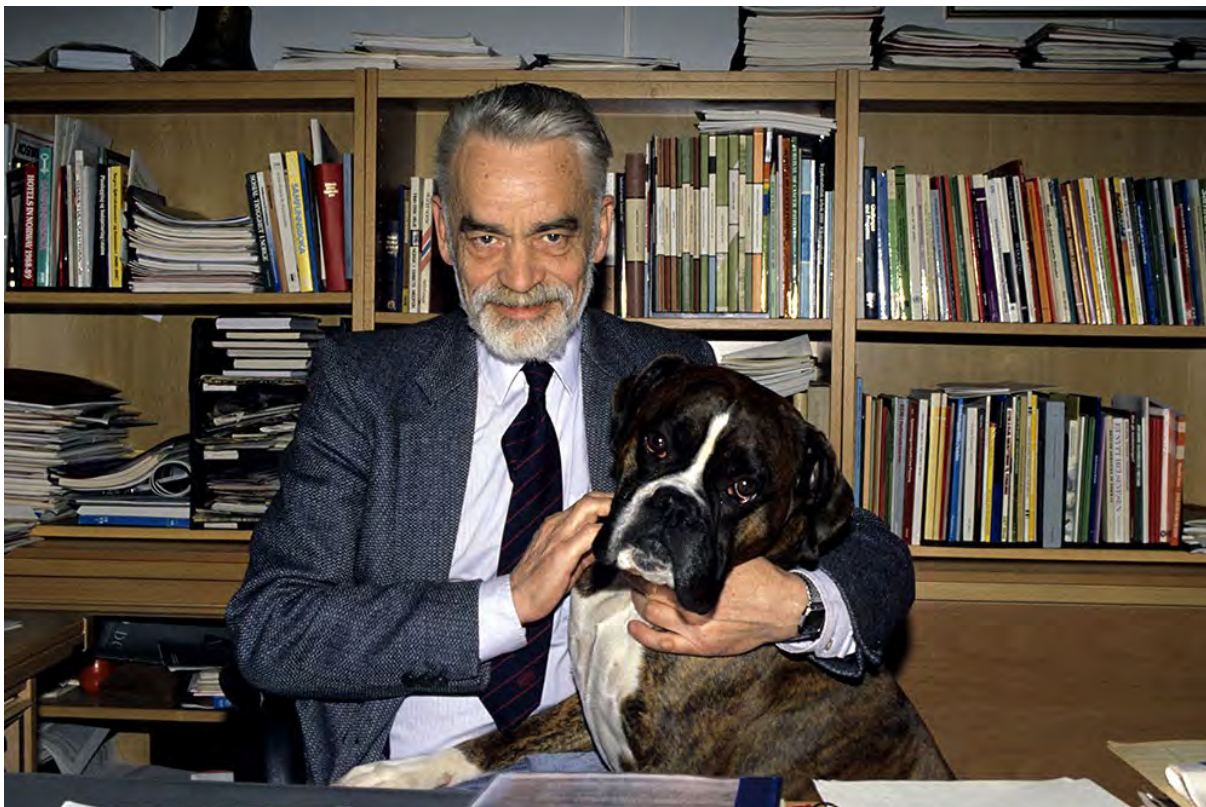
⁷⁹⁴ E. Mork, 29.10.08. Berit Ås var en sentral person i Asker arbeiderparti og satt i formannskapet fra 1965 til 1975, men var, i motsetning til Mork, motstander av norsk medlemskap i EEC og gikk ut av Arbeiderpartiet etter folkeavstemningen i 1972. I «kvinnekuppet» 1971 ble hun valgt til varaordfører i Asker. Fra 1973 ble hun leder av Demokratiske Sosialister – AIK, arbeiderpartifraksjonen som fra 1975 gikk inn i det nye Sosialistisk Venstreparti. Berit Ås ble SVs første leder.

⁷⁹⁵ Kjell Bjartveit sier i samtale den 7.11. 2008 at Evang hadde sagt dette til ham.

journalister, kulturarbeidere og radikale humanister. Hun stod altså et stykke unna både den jærkultur han bar i seg og den ambisiøse og maktsøkende naturvitenskapelig pregede kultur han også var en del av. Hun var, og er, relasjonelt intens. Det passet da godt at hun hadde, og har, en stor feminin utstråling. Hun både charmerte og fascinerte ham, men hun representerte også litt av en utfordring. Skulle han kampere med henne kunne han ikke fortsette å være den privat distanserte og travle paternalist han hadde vært, iallfall ikke hjemme. Han måtte slippe til mer av den følsomme mannen i seg, den han så energisk hadde forsøkt å holde i tømme. Han skjønnte det, gradvis. Privat ble hun den som definerte premissene. Han ble slik en mer privat mann, også overfor barna, og spesielt det av dem som selv inviterte mest til nærhet, nr. to, Elisabeth, eller Linne, som hun ble kalt privat. Oppløsningen av hans ekteskap førte altså til at han kom nærmere sine egne barn. Barna, men spesielt Elisabeth, fikk også et nært forhold til farens samboer. Et år bodde hun også hos sin far og hans samboer.

Torbjørn Mork fortsatte, livet ut, å ha dårlig samvittighet for det som hadde skjedd privat. Samtidig falt han nå også mer til ro privat. Han oppdaget at han trivdes med den nærhet Wenche Margrethe Myhre ville ha, og fikk. Han ble, på grunn av henne mer privat nær og fikk virkelig, og man kan nesten si for første gang, mange private venner – venner som møttes i, det på alle måter romslige, kjøkkenet i leiligheten, fortsatt eid av Myhre, i Thomas Heftyesgate 52 på Frogner, eller på hytta på Venabygdsfjellet i Ringebu.⁷⁹⁶ Kanskje var det en del av dette bilde at han nå også skaffet seg hund, Pan? Pan var ikke spesielt veloppdragen, så barna holdt barnebarna borte fra bestefaren. Men Torbjørn Mork elsket Pan, og skjemte ham grundig bort. Det var bare Pan som var tilstede den novemberformiddagen i 1992 da hans hjerte sluttet å banke. Pan kan nok ha vært uttrykk for at Helsedirektøren nå åpnet seg mer opp privat, selv om en hund, hvis den først viser sin eier tillit, knapt har evne til å være annet enn lojal. Det var helt ufarlig å slippe Pan innpå seg for Torbjørn Mork. Det var aldri helt ufarlig å gjøre det med andre, både fordi han var usikker på hva han selv tålte av nærhet, og fordi han aldri kunne være helt sikker på den alltid (potensielt) reflekterende annen. Hans barn kunne ikke la være å undre seg over en slik omsorg, og omsorgsevne, som han viste hunden, og spørre seg hva det ville gjort for, og med, dem hvis de hadde fått den samme omsorg da de vokste opp.

⁷⁹⁶ De hadde en tid snakket om at det skulle være hyggelig å ha en hytte. En dag nevnte Wenche Margrethe Myhres NRK-kollega, Kari Bay Haugen (1937-2018), at det var tomter til salgs oppe på Venabygdsfjellet, fjellet øst for Frya, der Haugen og hennes mann hadde gård. Mork og Myhre syntes Haugens tips hørtes interessant ut og lille julaften satte paret seg i bilen og dro opp for å ta tomten i øyesyn. De bestemte seg straks for å kjøpe og fikk snart bygget hytta. Den ble et viktig sted for dem. Myhre sier: -Og der elsket han jo å være. Og du og du... Han kunne komme hjem fra reise til utlandet kl. 8 om kvelden og vi satte oss i bilen en fredag og kjørte oppover. (W.M. Myhre 23.03. 2009.) De to tilbragte mye tid på hytta. De gikk turer, til å begynne med også på ski, men spesielt turaktive ble de ikke. De trivdes godt innendørs, og var de alene, koste de seg gjerne med hver sin gode bok. Hytta var eid av Mork.

Torbjørn Morks beste venn: Helsedirektøren satte stor pris på sin hund Pan. Pan var den eneste som var hos ham på hjemmekontoret da hans hjerte stoppet å slå. Her er de to fotografert på hans kontor i direktoratet, 18. mars 1989. (Foto: Tom A. Kolstad / Aftenposten)

Mork tok ikke med seg arbeidet hjem, i den forstand at han bad sin samboer om råd. Hun unnlot også å spørre særlig meget om det som skjedde i hans profesjonelle hverdag. Mork fikk på denne måten, som tilfellet hadde vært tidligere, «to liv», et privat og et profesjonelt. Allikevel, fullt så adskilt som før forble ikke de to sfærer. Han fremstod etter det private skifte som en mer uttalt kulturradikaler. Først gjaldt det abortsaken, hvor han ikke bare uttalte seg tydelig, men spilte en ledende rolle i dragkampen om abortlovgivningen – en dragkamp som i 1978 førte frem til «privatiseringen» av retten til å fatte beslutning av om svangerskap skulle avbrytes eller ei. Siden kom det til å gjelde ulike sider ved spørsmålet om homofiles rettigheter og om HIV/AIDS-politikken – det vil si spørsmålet om kontrolltiltak overfor smittede. Det gjaldt også i noen grad kontrolltiltak i narkotikapolitikken. Man kan for øvrig se Helsedirektørens stadige utspill i fordelingspolitikken i dette perspektiv: Han tok alltid parti, eller mente iallfall han gjorde det, for «de svake». Vi har sett at hans utfordrende tilsynsutspill fra sommeren 1986 hadde en slik tendens. Rollen som «vaktbikkje» var en rolle han spilte på de svakes vegne.

Bergenserinnen likte disse utspill, og applauderte dem. De kan nok ha bidratt til at han ble tydeligere i disse spørsmål enn han hadde vært. Den tidligere høyremannen hadde, som vi har sett, som lokalpolitiker tilhørt partiets sosialdemokratiske fløy, og var blant annet en ivrig tilhenger av norsk EEC-medlemskap (i 1972). At det den gangen var karrierefremmende, kan nok ha spilt en rolle. Han var, som ung, mer karrieredrevet enn han ble etter hvert. Selv om han helsepolitisk ble dyttet over på defensiven fra rundt 1979–80, og spesielt fra 1983, ble han samtidig tryggere: Han hadde vokst inn i rollen som helsedirektør, fått sin egen profil – Evang var nå egentlig «glemt», også av Mork selv – og hadde ingen videre ambisjoner. Han satt jo

dessuten trygt, i et «uoppsigelig» embede. Evang hadde lenge hatt (ytterligere) posisjonelle ambisjoner, men ble gradvis presset over på defensiven. Mork hadde ikke posisjonelle ambisjoner lenger; han var mer enn tilfreds med den posisjon han hadde fått. Nå var ambisjonen å gi den et personlig preg. Han ville gjerne føre arven fra Evang, eller kanskje like meget, Ludvig Vilhelm Dahl (1826–1887), landets første medisinaldirektør (1875–1887), videre – og det innebar å ta vare på sider ved den medikratiske tradisjon. Men særlig etter 1983 ble det nok like viktig, kanskje viktigere, å fremstå som «de svakes» viktigste helsepolitiske beskytter. Det passet altså godt inn i hans nye private situasjon å gjøre det. Wenche Margrethe Myhre gav ham ikke råd – det var knapt nødvendig heller – hun kunne nøye seg med å juble. Han fikk samtidig stadig anledning til å smile i det skjegget hun hadde oppmuntret ham til å anlegge.⁷⁹⁷

I en del sammenhenger kom Morks medikratiske holdninger litt i konflikt med hans sosialradikale innstilling. Det kom særlig til uttrykk i «Reitgjerdet-saken», men til dels også i saker om «annerledes» medisin («kvaksalveri») og i noen saker som gjaldt kritikk av medisinske autoriteter (som ved Aftenpostens Per Egil Heggens kritikk av medisinske eksperter syn på hypothyreosebehandling). Mork ble i endel av disse saker i massemediene omtalt som forsvarer av legene og deres måte å utøve autoritet på. Til dels ble han også omtalt som forsvarer av partiinteresser. Det siste gjaldt spesielt Reitgjerdet-saken, hvor ikke bare psykiatriens anseelse stod på spill, men også personalforeningens, altså Kommuneforbundets og dermed LOs. Personalforeningen hadde interesser i det regime som eksisterte; det gav dem pekuniære fordeler. Den tidligere arbeiderpartistatssekretær hadde, mente noen av kritikerne, ikke bare lege- men også partiinteresser å beskytte. Vi skal se litt på Reitgjerdet-saken, kanskje den vanskeligste saken Mork fikk i hele sin tid som helsedirektør, kanskje med unntagelse av den langvarige striden med departementet.

Reitgjerdet-saken: en dobbel utfordring for Torbjørn Mork

Reitgjerdet-saken dreide som om forholdene på dette nasjonale sikkerhetssykehuset i Trondheim. Gjennom flere år hadde sykehusets kontrollkommisjon rapportert om normale forhold. Folk fra Helsedirektoratet besøkte hyppig asyltet, men fant ikke grunn til å slå alarm. Mot slutten av 1970-årene kom der kritikk mot forholdene ved sykehuset, særlig mot den omfattende bruken av tvang (reimer), postsensuren og at mange pasienter i praksis ble tatt inn til livsvarig oppbevaring. Helsedirektoratet reagerte med å si at sykehuset skulle pusses opp og der ble, på initiativ fra statens overlege for psykiatri, Otto Steinfeldt-Foss, fra 1976 bevilget relativt store summer til forbedring av de fysiske forhold ved sykehuset. Reitgjerdet ble for alvor en offentlig sak i oktober 1978 da en ung lege, Svein E. Solberg (f. 1948), som på den tiden arbeidet som sivilarbeider ved sykehuset, hjalp en pasient til å rømme. I mars 1979 gav han ut boken *Rapport fra Reitgjerdet*.⁷⁹⁸ Her redegjorde han, på en svært kritisk måte, for forholdene ved sykehuset. Rømningen førte til at Solberg ble idømt en betinget straff. Under rettssaken kom sykepleieren Anne Ma Ødegaard med så alvorlige opplysninger

⁷⁹⁷ På en hyttetur tidlig i deres bekjentskap hadde han latt være å barbere seg. Hun sa da at hun syntes han kledde skjegg, og slik gikk det til at han la om sin fremtoning. Samtidig gikk han også over til å bruke mer kulørte skjorter og strikkeslips. Han fikk en apparisjon som passet den nå tydelig sosial- og kulturradikale Mork bedre enn den «borgerlig-evangiske», stil hadde gjort.

⁷⁹⁸ Svein Solberg, *Rapport fra Reitgjerdet*, Oslo: Pax forlag, 1979.

at det førte til at regjeringen nedsatte en offentlig kommisjon for å se nærmere på forholdene ved Reitgjerdet. Kommisjonen, ledet av h.r.dommer Knut Blom (1916–1996), ble oppnevnt den 29. februar 1980 og kom med sin innstilling den 31. august samme år.⁷⁹⁹ Rapporten, som er på over 200 sider, inneholdt sterk kritikk av forholdene ved Reitgjerdet sykehus.⁸⁰⁰ Også Helsedirektoratet kritiseres, og den kritikken treffer spesielt Helsedirektøren personlig. Kommisjonen skriver at Mork

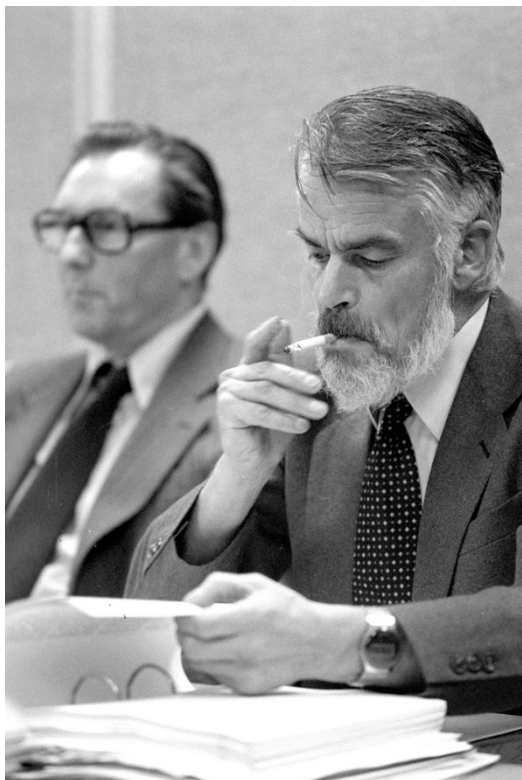
*burde med større kraft ha fremmet krav om en bedring av sykehusets standard overfor overordnet myndighet. Det tok etter kommisjonens mening forbausende lang tid før helsedirektør Mork skjønnte alvoret i situasjonen på Reitgjerdet, og de nødvendige tiltak ble derfor truffet for sent.*⁸⁰¹

Kommisjonen legger dog til at «bebreidelsen mot ham i noen grad svekkes ved den vanskelige prioritering han må foreta når det gjelder de store arbeidsoppgaver som ellers påhviler ham». Under behandlingen av saken fungerte stadsfysikus Fredrik Mellbye som settehelsedirektør hva gjaldt det psykiatriske saksfelt. Blom-rapporten vakte stor oppmerksomhet og førte til at Stortinget 18. mai 1982 vedtok å nedlegge Reitgjerdet sykehus som nasjonalt sikkerhetssykehus. Det skjedde fra 1987. Sikkerhetsoppgavene ble fra da av overført til regionene. Etter at rapporten var lagt frem kom det fra flere hold krav om at Helsedirektøren måtte gå av. Høyesterettsadvokat Ole Jakob Bae (1938–2000) anmeldte Helsedirektøren, overlege og direktør ved Reitgjerdet, Finn Brasch Larsen (1918–1984) og to andre ved sykehuset for tjenesteforsømmelse. Den radikale advokat, og medstifter av Foreningen for kriminalreform (KROM), mente det var opplagt at Helsedirektøren burde gå av. Men Riksadvokaten innstilte på at anmeldelsene skulle henlegges, og regjeringen sluttet seg til den innstillingen (oktober 1980).

⁷⁹⁹ Kommisjonen bestod ellers av professor Anders Bratholm (1920-2010), Universitetet i Oslo og h.r.advokat Johan Hjort (1922-2001), Oslo. Den bestod altså bare av (prominente) jurister, og var på det nærmeste enstemmig.

⁸⁰⁰ Kritikken gjaldt spesielt den utstrakte bruk av fotremmer, den fullstendige sensur både av inn- og utgående post, at pasienter i praksis ble tatt imot til livslang oppbevaring og at pasienter ikke fikk (særlig) behandling.

⁸⁰¹ *Rapport om forholdene ved Reitgjerdet sykehus*, fra den granskningskommisjon som ble nedsatt ved kongelig resolusjon 29. februar 1980. Avgitt 31. august 1980. Sitatene er fra s. 140.

Torbjørn Mork: Den 31. august kom en kommisjon, ledet av h.r.dommer Knut Blom med sin innstilling i den såkalte Reitgjerdet-saken. Foranledningen var det som skjedde etter at en ung lege i 1978 hadde hjulpet en pasient til å rømme. I den påfølgende rettssaken mot legen kom der frem svært kritiske uttalelser om forholdene ved Reitgjerdet, uttalelser som førte til at en kommisjon ble nedsatt for å se på forholdene ved sykehuset. Kommisjonen rettet sterk kritikk mot forholdene ved sykehuset, men også mot Helsedirektoratet og helsedirektør Mork. Under en pressekonferanse den 9. september 1980 kommenterte helsemyndighetene innstillingen. På bildet sees sosialminister Arne Nilsen (til v.) og helsedirektør Torbjørn Mork. Mork røykte den gangen fortsatt offentlig. Han sluttet stort sett med det fra midt i 1980-årene. (Foto: Ole Christian Frenning / Aftenposten)

Helsedirektøren ble hyppig spurt av pressefolk om han ville søke avskjed som helsedirektør siden Blom-utvalget hadde rettet så alvorlig kritikk mot ham personlig. Han avslo i første omgang å svare, og også i annen – altså etter at statsråden hadde uttalt seg, og uttalt seg uforpliktende. Da regjeringen vedtok å følge Riksadvokatens innstilling, sa Mork til VG: «Jeg er ikke overrasket, men glad for at riksadvokaten har kommet fram til beslutningen om å frita meg for anmeldelsene i Reitgjerdet-saken».⁸⁰² På VGs oppfølgingsspørsmål om han nå følte seg «renvasket for alle anklager i forbindelse med Reitgjerdet», svarte han at han bare kunne gjenta at han var «glad for at regjeringen har støttet riksadvokaten i hans innstilling».⁸⁰³

Saken var ubehagelig for Torbjørn Mork. Den var det av mer formelle grunner: Han ble anklaget for det som iallfall lignet på embedsforsømmelse. Det sved. At han ikke med ett ord kommenterte Blom-utvalgets kritiske bemerkninger om hans embedsførsel, kan kanskje sees på som et uttrykk for at det sved. Men saken var også ubehagelig for ham av personlige grunner: I løpet av hele første del av sin tid som helsedirektør hadde Helsedirektoratet unnlatt å gripe inn overfor måten Reitgjerdet sykehus ble drevet på. Der var etter hvert kommet noen signaler om hvordan sykehuset ble drevet, og noen inntrykk hadde jo, som nevnt, også direktoratet fått gjennom egne besøk, men det grep ikke inn før «rømningssaken» kom. Morks personlige problem var at han slik, mer eller mindre bevisst, unnlot å gjøre noe for noen av de aller mest utsatte i samfunnet. Han fremstod som en som forsvarte «systemet» – og det var i ikke liten grad et medikratiske system. Han forsvarte altså de «sterke» mot de «svake». At også den lokale LO-foreningen gjorde det samme, endrer ikke så mye på det faktum. Da rømningssaken kom, og Reitgjerdet ble en av de mest omtalte sakene i den offentlige

⁸⁰² Mork uttalte dette til VG 11. oktober 1980 (s. 8). Sitatet nedenfor er fra samme intervju – gitt pr. telefon fra Fez i Marokko, der Helsedirektøren var på et WHO-møte.

⁸⁰³ I 2010 holdt tidsskriftet *Michael* et såkalt aktørseminar om Reitgjerdet-saken: «Nedleggelsen av Reitgjerdet sykehus», redigert utskrift ved Stein A. Evensen, Christoph Gradmann og Øivind Larsen, nr. 7, 2010, s. 382-527. Seminaret ble holdt den 27. september 2010.

meningsutveksling, viste også Morks adferd at han mente han hadde sviktet sine egne verdier. Den tidligere Reitgjerdet-sjef og overlege Finn Brasch Larsen – han hadde sittet siden høsten 1969 – gikk av våren 1979 og ble, på Torbjørn Morks anmodning, erstattet (som overlege) av en annen psykiater, Reidar Larssen (1934–1996), en psykiater som stod for et utpreget liberalt behandlingsregime. Men Larssen ble ikke sittende så lenge. Kvelden den 14. november 1979 ble det konfrontasjon med personalet på avdelingen for de pasienter som var ansett som aller farligst. Larssen ville fjerne tvangsmidlene fra en bestemt pasient, noe de fleste pleiere og leger ved avdelingen satte seg imot; de fryktet både for egen og andres sikkerhet. Men Larssen insisterte på sitt og personalet ba da om å bli permittert. Bønnen ble tatt til følge og Larssen tok selv over arbeidet på avdelingen. Helsedirektøren og overlegen for psykiatrien dro da raskt til Trondheim for å forsøke å finne en løsning. Mork kom raskt til at konflikten var for dyp til at Larssen kunne fortsette, men ville gjerne ha ham sittende til sommeren 1980. Larssen ville ikke det. Mork understreket overfor pressen (lørdag 24. november 1979) at Larssen hadde fått full støtte for sin politikk av Helsedirektoratet. «Vi er innstilt på å følge Reidar Larssens liberale linje og i størst mulig grad unngå tvangsmidler overfor psykiatriske pasienter», sa Helsedirektøren.⁸⁰⁴ Ved å si det kan man si han også øvet selvkritikk, både hva gjaldt embedsplikten og hva gjaldt hans egne verdier.

Reitgjerdet ble også i noen grad en privat belastning for ham: Også overfor Wenche Margrethe Myhre fremstod han i denne saken mer som forsvarer av «Makten» enn som talsmann for den svake. Hun sa ikke så mye, men han forstod jo hva hun mente. Allikevel, verst var svikten overfor egne verdier.

Knut Munch-Søegaard (1923–2008): Knut Munch-Søegaard hadde det meste av sin karriere i Helsedirektoratet. Han var ferdig utdannet som jurist i 1950 og ble i 1954 ansatt i Helsedirektoratet som førstesekretær. Han ble byråsjef i 1957, underdirektør i 1961 og ekspedisjonssjef i 1967. Han beholdt tittelen inntil han gikk av i 1993, men embedet ble etter omorganiseringen i 1983 gjort om til spesialrådgiverstilling. Hans forgjenger som ekspedisjonssjef, Kaare Bjerkomp, ble utnevnt (først konstituert) i 1956, mens Gudmund Harlem var sosialminister – og mot helsedirektør Evangs ønske. Evang ville ha en lovråd, en stabsperson, ikke en linjeperson. Evang bad stadig om at «feilen» fra 1956 måtte rettes opp, men skjønnte etter hvert at det ikke ville skje og måtte også godta at Bjerkomps etterfølger, Munch-Søegaard ble ekspedisjonssjef – med formell direkte adgang til statsråden. Mork overtok som helsedirektør i 1972, men vurderte aldri å forsøke å få «feilen» fra 1956 rettet. Mork likte jusen bedre enn Evang og fikk et godt og tillitsfullt samarbeid med en ytterst lojal Munch-Søegaard. Ved omorganiseringen i 1983 ble Evangs «ønske» fulgt opp og embedet ble gjort

om til en stabsstilling, men nå snarere som en følge av den videre demontering av legestyret enn som en restaurering av det. Eksistensen av stillingen gjorde imidlertid at styringen av juristenes stilling i direktoratet ble litt forsinket. Den som ble sjef for den nye helseerettsavdelingen i 1989 ble ikke

⁸⁰⁴ VG 24.11. 1979, s. 14.

avdelingsdirektør. Departementet så helst at spesialrådgiveren fungerte som sådan. Med Munch-Søegaards avgang forsvant stillingen som spesialrådgiver (ekspedisjonssjef) og avdelingslederen for helseerettsavdelingen ble avdelingsdirektør. (Foto: Aftenposten)

Også i andre saker ble han, som nevnt, en legemaktens forsvarer. I noen av dem, som sakene om heterodoks medisin og om medisinalforvaltningen, kom han ut av dem uten ensidig å bli sett på som legemaktsforsvarer. Han presenterte seg i disse saker nærmest som en representant for motmakten: Han ville beskytte fortvilte pasienter mot å bli lurt av kommersielt innstilte behandlere og selgere og han ville beskytte den «lille mann og kvinne» mot den politisk-byråkratiske makt. Som vi har sett, i løpet av Morks siste periode ble «vaktbikkja» hans *imago*. Det vil si, han gjorde det til det.

Vi har sett at i Reitgjerdet-saken valgte Mork i stor grad taushet. Han tok nok, som vi har fremholdt, kritikken til seg, men han ville ikke vise seg ydmyket, og langt fra ydmyke seg selv. Det gjaldt for øvrig ikke bare i denne saken. Han var alltid, absolutt alltid, sterk og selvsikker utad. Også mens striden i Norbom-prosessene var på det heftigste stod han med rak rygg. Det gjaldt også i direktoratet. Han var helsedirektør og embedsmann. Det forpliktet. Han kunne ikke vise svakhet. Han kunne vise følelser, men det var vrede, eller forbløffelse (over hva noen kunne si eller gjøre) eller «formell glede» (over at noen hadde kommet til at han hadde hatt rett), altså «mandige» følelser. I yngre år var han, som vi har sett, også privat den sterke og profesjonelle. Overfor enkeltpersoner i fagmiljøet kunne han nok i sin andre periode allikevel bli litt mer personlig, om ikke privat. Det gjaldt i noen grad overfor apotekersjefen Bjørn Jøldal og sin juridiske ekspedisjonssjef Knut Munch-Søegaard, men mest overfor sin nestkommanderende fra våren 1985, Anne Alvik. På sosiale sammenkomster etter møter og seminarer kunne han også tøy opp. Han var en livlig og glad festdeltager. På fylkeslegemøtene stilte han, i siste halvdel av 1980-årene, fast på nachspiel med blant annet Hans Petter Schønby – som stilte med egenlagt vin – Øyvind Rolstad, Anne Berit Gunbjørud og Anne Alvik. Anne Alvik gav seg tidlig, Torbjørn Mork var den siste som fant veien til sengen – men var også alltid klar tidlig neste morgen.⁸⁰⁵ Men slik festlighet var ikke så emosjonelt farlig eller krevende. Privat åpnet han seg altså, som vi har sett, etter hvert opp. Det gjaldt selvsagt overfor samboeren, men altså også overfor de nye venner hun bidro til at han fikk. Det gjaldt også overfor barna. Elisabeth så ham en gang gråte.⁸⁰⁶

Torbjørn Mork – strategi og kamp

Da Evang tiltrådte som medisinaldirektør høsten 1938 hadde han, sin unge alder til tross (knappt 36 år) mange planer, for medisinalforvaltningen – som han ville medikratisere – og for helsepolitikken – som han ville gjøre mer offentlig planstyrt. Han fikk den forvaltningen medikratisert, men det skjedde i regi av nazistene (som også trodde på fagstyre). Planprosjektene tok det lengre tid med, og de fleste nye lover og planer ble først vedtatt mot slutten av hans funksjonstid, eller etter. Mot slutten av hans tid kom også den medikratiske forvaltningen i skuddlinjen. Evang var på defensiven da han gikk av.

⁸⁰⁵ Opplyst av Anne Berit Gunbjørud i samtale 15.6. 2011.

⁸⁰⁶ Elisabeth Mork, 29.11. 2008.

Mork hadde ikke forberedt seg som Evang; hans ambisjoner var mer karriereambisjoner enn politiske innholdsambisjoner. De politiske ambisjonene kom etter hvert, men de ble mer svar på andres initiativ enn uttrykk for egne visjoner. Således ble han en slags medikrat halvveis ut i sin første periode: Ettersom han var blitt «varm i trøya» så han at hans posisjon som helsedirektør krevde at rollen i stor grad ble definert medikratisert, altså som en kombinert fagdirektør- og ekspedisjonssjefsrolle, eller snarere (helse)departementsrådsrolle. Som medikrat ville han naturlig beholde det statlige, altså direktoratsforankrede, offentlige helsevesen, med linjer fra direktoratets fagkontorer via fylkeslegene ned til distriktslegene og til dels også ned til overlegene ved sykehusene. Alle disse strukturene stod nå for fall. Mork så det antagelig ikke i starten. Som fersk helsedirektør, som gjerne ville være både radikal og på parti med fremtiden, kunne han, som vi har sett, til dels flirte med slike tanker selv. Men han endte altså mot slutten av 1970-årene som generell opposisjonell. Han gikk, som vi i detalj har sett, imot delingen og «avpolitiseringsen» av direktoratet. Han gikk også, med stort emosjonelt engasjement imot kommunaliseringen av primærhelsevesenet, og etter hvert, selvsagt, også nedleggelsen av helserådet (fra 1988). Fylkeskommunaliseringen av sykehusene hadde skjedd over lengre tid, men mer formelt fra 1970 (Sykehusloven) og virkelig reelt fra 1976 – da fylkeskommunen ble en «selvstendig» enhet, fikk sin egen administrasjon og integrerte sykehusene i fylkeskommuneadministrasjonen. Mork fikk ikke anledning til konkret å gå imot denne siste endringen, men han mislikte den. Han ville at sykehusene skulle overtaes av staten og, formodentlig, styres som før (1976), fra Helsedirektoratet. Han hadde nok også gjerne sett at legestyret innad i sykehusene var blitt ført videre. Den ledelsesrevolusjon som kom nå, og som han neppe så, skulle etter hvert føre til et fullt regimeskifte både i sykehus og i primærhelsevesenet.

Torbjørn Mork ble altså på denne måten, som helsedirektør, i opposisjon til alle hovedtrekk i norsk helseforvaltningspolitikk, klinisk helsepolitikk og helseletjenesteledelse. Han hadde heller ikke noe gjennomtenkt alternativ. Han ville føre de gamle former for politikk videre og møte de nye utfordringer ikke minst tilbudssideutviklingen skapte, på en pragmatisk måte. Han var slik sett konservativ, i Edmund Burkes forstand av ordet. Men han var det, paradoksalt nok, på en «luthersk», insisterende, og altså radikal måte: «Her står jeg og kan ikke annet».⁸⁰⁷ Han så ikke kraften i det nye som kom, og ble derfor mer trenerende enn formende. En av dem som stod ham nær, men under Norbom-prosessene ble mer kritisk til hans linje, fagsjef og, fra 1987, fylkeslege, Anne Berit Gunbjørud, uttrykte det slik: «han klarte ikke å «lese tiden»».⁸⁰⁸

Vi kunne også si det slik: Han leste den annerledes enn andre. Han uttalte seg tilsluttende om Jo Asvalls «nr. 9», «LEON-meldingen» som Stortinget sluttet seg til våren 1975 og som skulle gi premissene for det norske kliniske helsevesens utvikling i flere tiår etterpå. Meldingen ble, som vi har sett i bind 1, utformet i første del av Morks embedstid, men uten at han selv hadde bidratt meget til dens idéutforming. I et bidrag til jubileumsboken for Norsk Forening for Helsetjenesten (1937–1987) skriver Mork om «faglig styring før og nå». Han konstaterer at demokratiseringen av samfunnet har svekket legenes posisjon – og styrket politikernes. Samtidig understreker han hvordan den «indirekte faglige styringen» fortsatt er meget sterk. Han skriver:

⁸⁰⁷ Uttalelsen tillegges Martin Luther (1483-1546), men han uttrykte seg ikke med disse ord under sin berømte tale til riksdagen i Worms, den 17. april 1521. Essensen i hans opposisjonelle tale var imidlertid det samme som i sitatet.

⁸⁰⁸ Anne Berit Gunbjørud, samtale 15.06. 2011.

St.meld. nr. 9 (1974–75) Om sykehusutbygging m.v. i et regionalisert helsevesen, som har bestemt hovedtrekkene i organisering og struktur av institusjonshelsetjenesten, bygget nærmest i sin helhet på rent faglige premisser, og var ført i pennen av helsefaglige medarbeidere i Helsedirektoratet. Den er et klart eksempel på sterk indirekte faglig styring, selv om de formelle vedtak er fattet av Regjering og Storting.⁸⁰⁹

Mork hadde rett i at «nr. 9» sprang ut av medisinsk inspirert tenkning. Dette var imidlertid den tenkning som nå var iferd med å bli integrert med økonomisk-industriell plantenkning. Asvall, som i hovedsak skapte «nr. 9» – nokså uavhengig av Mork – var det vi kunne kalle en venstre-medikrat. Han var medisiner, eller «folkehelsemedisiner», og opptatt av at helsevesenet skulle reflektere innsikt i medisinenes utviklingslogikk. Men han var også en radikal plantenker; en god del mer slik enn Evang hadde vært og langt mer enn Mork var. Han så hvordan medisinen ble spesialisert og at det krevde en stadig mer omfattende koordinerende innsats ovenfra; altså planstyre. Det bidro til det, så han, at den medisinske tilbudsutvikling, gitt mer eller mindre gratis tilgjengelighet, skapte behov for styring ovenfra, planbasert styring. Hans plan ble derfor en plan for en beregningsbasert nivådefinering av oppgaver – som primære, sekundære, tertiære etc. – og en, like beregningsbasert geografisk fordeling av oppgaver mellom ulike tjenesteytere (fra primærenheter til de ulike spesialistenheter). Han gav dog litt etter for politikkenes legmannslogikk ved å si at fordelingen av f.eks. fødselstilbud, akutttilbud og ulike kirurgiske tilbud i noen grad kunne tilpasses landets vanskelige topografi. Planen impliserte, kan man si, den igjen beregningsbaserte («objektive») budsjettildeling som kom med rammefinansieringsordningen av sykehus fra 1980. (En slags rammefinansiering av kommunal virksomhet, inkludert den helsetjenesteytende, kom delvis fra 1986.) Asvalls plan impliserte det som skulle komme, med videre spesialisering, oppgavestandardisering og, ambisiøs koordinering, gjennom prosessorganisering (forløpsorganisering – og forløp som virtuelle samleband for tilstander), altså klinikkens tilpasning til den industrielle logikk.

Problemet med denne (elegante) planen var, som vi har påpekt i bind 1, at den forutsatte et sentralt, og samlende, medisinsk-økonomisk, eller økonomisk-medisinsk, fagstyre. Planen var et uttrykk for den internasjonale ledelsesrevolusjon som nå kom, men denne revolusjonen var legmannsstyrekritisk, altså demokratikritisk, særlig lokaldemokratikritisk. I Norge, og i noen grad i Norden ellers, spilte de lokaldemokratiske hensyn en rolle, endog en økende rolle på denne tiden. Asvall så det. Ja, han hadde, gjennom sin kontakt, bl.a. reisekontakt, med Sosialkomiteen tatt dette inn over seg. Han var derfor ikke så engstelig for legmannsstyret, heller ikke det lokale. Han hadde, sosialt dyktig som han var, erfart at han kunne «forføre» legmannspolitikere. Han, men formelt departement og regjering, foreslo derfor at de nye planstyringssubjekter skulle være kommunene (for primærhelsevesenet), fylkeskommunene (for det meste av spesialisthelsevesenet) og staten (for de øverste deler av spesialisthelsevesenet og ellers for planen som helhet). For Asvall var staten i praksis det «dobbelstilte» – og medikratiske – Helsedirektoratet. Men hva styringssubjektene angikk, kom det altså til å svikte. Statssubjektet ble, som vi har sett, delt i 1983. Fylkeskommunene og kommunene ble langt mer legpolitisk aktive og planskeptiske enn «nr. 9» forutsatte. Med et svakt, øverste, styringshode, måtte det da gå forholdsvis galt for plantenkerne. Asvall satt i København og beklaget det som skjedde, særlig på statsnivå, men var ellers nå travelt opptatt

⁸⁰⁹ Torbjørn Mork, «Faglig styring før og nå», *Jubileumbok for Norsk Forening for Helsetjenesten*, sitert etter Morks manuskript av 11.9.87 (Helsetilsynets bibliotek, Mork-samlingen), s. 2.

av europeisk folkehelsepolitikk. Mork gjorde, som vi har sett, det han kunne for å hindre delingen av Helsedirektoratet. Han gjorde, som vi også har sett (i bind 1) det han kunne for å hindre lokaldemokratiseringen av helsestyret, særlig av styret av primærhelsetesenet. Han så selvsagt at demokratiseringstrykket – det hadde bygget seg opp siden midt i sekstiårene, som et uttrykk for tidens radikaliseringsbølge – var stort og for så vidt også at det hadde noe «legitimt» over seg, men han var først og fremst skeptisk. Hans skepsis reflekterte både tradisjonelle medikratiske hensyn og de nye, planbaserte hensyn. Den var således spenningsfylt, for planhensynene, som Asvall og med ham Mork hadde sett på som «faglige» (medikratiske), kunne vel så gjerne sees på som post-medikratiske.

Standardisering er en faglig-medisinsk kvalitetsprosess, men ettersom den kobles til prinsipper for prosessorganisering, og økonomiseringshensyn, blir den mer og mer en ledelsesprosess, vidt forstått. Det er det samme poenget ledelsesteoretikere fremmer når de sier at samlebandet er en organiserings- eller ledelsesinnovasjon, ikke en teknisk innovasjon. Medisinere deltar altså i planarbeidet på et abstrakt nivå; ikke på et klinisk nivå. Deres bidrag er slik å redusere det rom for erfaringsbasert skjønnsutøvelse legene hadde under medikratiet – og som gav medikratiet et spesielt regimepreg. Det post-medikratiske regime har som implikasjon at det kliniske frihetsrommet skal begrenses og eventuelt elimineres. Når Mork slutter opp om LEON-tenkningen gir han støtte til den post-medikratiske logikk. Som vi har sett gjorde han det generelt i den artikkelen vi har sitert fra. I andre sammenhenger uttalte han seg kritisk om de store variasjonene i praksis og mente de burde reduseres gjennom øket bruk av sentrale retningslinjer. I et foredrag om spesialisthelsetjenesten rundt årsskiftet 1988–89 uttalte han således at «variasjonsbredden (i legelig praksis mellom leger, avdelinger, sykehus) er så stor at ikke alt kan være like optimalt». Han legger, en smule scientistisk, til: «En kan nesten få mistanke om at det er den norske folkekarakteren som her slår igjennom i den naturvitenskapelige oppdragelse legene har fått, det karaktertrekk ved nordmenn som Arne Garborg (1851–1924) gav uttrykk for da han sa at «i Noreg er det like mange meiningar som det er meinara»».⁸¹⁰

I det samme foredraget uttaler Mork seg om «LEONsk» funksjonsomfordeling på en måte også den neste generasjon av helseforvaltningsledere gjorde og gjør. Han sa f.eks.: «I mange tilfeller bør man seriøst vurdere å nedlegge akuttfunksjoner ved en del av de mindre sykehus, eventuelt gjøre sykehusene til fullverdige akuttstasjoner for primærhelsetjenestens legevakt, mens den sykehusmessige øyeblikkelige hjelp-beredskap overtas av de større institusjoner».⁸¹¹

Men Mork hadde antagelig ikke helt sett implikasjonene av den «industrielle» logikken. Han var også preget av mer klassisk medikratiske tanker. Det kom tydeligst frem i hans store Tromsø-foredrag i november 1977 – og som vi har omtalt utførlig i bind 1. Her sa han at han hadde gitt opp «myten om integreringens nødvendighet og velsignelse». «Jeg tror ikke at tiden er moden for integrering» (av helse-, sosial- og trygdetjenestene). Han reagerte både som en distriktslege, og på vegne av distriktslegene – og i opposisjon til sine foresatte, i eget parti. «Vi trenger», sa han «en praktisk, og jeg vil understreke ubyråkratisk administrasjonsmodell». Det var, mente han, den man hadde, med den statlig-medikratiske

⁸¹⁰ Sitert fra foredragsmanuskriptet «Nedskjæringer i institusjonshelsetjenesten – omfang og konsekvenser», s. 10. Det fremgår ikke av manuskriptet, som finnes i Helsetilsynets bibliotek, hvor og når foredraget ble holdt, men tallhenvisninger i manuskriptet tyder på at det ble holdt i 1989, trolig for en medisinsk forsamling.

⁸¹¹ *Ibid.*, s. 8.

distriktslegeordningen. Blant distriktslegene er det «utviklet en etatsfølelse». Distriktslegene føler, fortsatte han, et «ansvar for befolkningen innen sitt distrikt».⁸¹²

I det samme foredraget understreket han, på både medikratisk og legmannsbasert grunnlag, også behovet for at de som stod praksis nærmest burde ha mer å si. Den teoribaserte ledelsesrevolusjonen han selv hadde fremmet gjennom å støtte utarbeidelsen av «nr. 9», den uttalte han seg tilsynelatende kritisk om: «Tiden er omme, også for streng ideologisk rettroenhet og teoretiske snurrepiperier på denne sektor.... Befolkningens og helsearbeidernes erfaring må være det grunnlag reformene skal bygge på. Vi må nemlig ha reformer med rot i norsk virkelighet».⁸¹³

«Jeg må innrømme», sa Mork teoriskeptisk,

at jeg blir skremt når jeg opplever en del av den planleggingsentusiasme som finnes og som karakteriseres ved at man nesten får inntrykk av at planlegging er blitt et mål i seg selv. Man sitter alvorlig i møter og diskuterer planlegging av planleggingsprosessen, mens helsevesenet mange steder er i ferd med å bryte sammen.

Men han hadde altså selv samtidig som sin viktigste medarbeider midt i 1970-årene kanskje den betydeligste planlegger norsk medisinal- og helsevesen har fostret, nemlig Jo Asvall. Asvalls plan, som altså Mork ikke hadde bidratt meget til, var et ekstra elegant uttrykk for den plantenkning og planstyring som nå fikk stadig større plass også i norsk helsevesen, og som var kjernen i ledelsesrevolusjonen. Ja, det er tvilsomt om noen senere generell norsk helseplan er av samme teoretiske format som Asvalls. Mork lot også Asvall «glippe av kroken» da ny medisinalråd skulle utnevnes etter Jon Bjørnsson i 1976–77 (kfr. bind 1).

I det ovennevnte foredraget fra 1989 om institusjonshelsevesenet uttrykker Mork bekymring for konsekvensen av effektiviseringsarbeidet i sykehus. Det gjør at pasienter må vente lenger på behandling og undertiden til at det går utover kvaliteten. Han kritiserer politikere, nasjonale som fylkeskommunale, for at de problemer som oppstår håndteres «over natten» – som budsjettkutt, stillingsreduksjoner, «alskens pakker» – og gjerne etter «innfallsmetoden».⁸¹⁴ Henvendt til sine kolleger, legene, sier han at kommentarer i Tidsskrift for Den norske lægeforening gjennom de siste ti år viser at legene har forsvart pasienter og kvalitet (mot myndighetene): «Det har vært en grunnleggende forutsetning i dette arbeidet at effektivitet ikke må skje på bekostning av kvalitet. Dette prinsipp er det vår oppgave som helsearbeidere å holde fast ved».⁸¹⁵ Han fremholder derfor at det er viktig at overlegen «leder an i dette arbeidet», ellers vil det «gå utover kvalitet og forsvarlighet i de tjenester avdelingen skal produsere». Hvis overlegene ikke tar dette ansvaret «viser erfaringen at personer med ikke medisinsk faglig bakgrunn tar ledelsen i dette arbeidet, noe som kan få meget uheldige følger for avdelingens funksjon og pasientenes sikkerhet». Hvis legene får spille en avgjørende rolle kan man i større grad fristille sykehusene «fra overordnet administrasjon og politiske nemnder, utvalg og styrer». Denne fremmedstyringen medfører «etter mitt syn.. en

⁸¹² Torbjørn Mork, «Problemer omkring primærhelsetjenesten», foredrag ved Norske Kommuners Sentralforbunds konferanse om primærhelsetjenesten, Tromsø, november 1977. (Mork-samlingen i Helsetilsynet, nr. 5, 1977; men datert (renskrevet?) 17.2.78. Sitatene er fra sidene 9, 14 og 15.

⁸¹³ *Ibid.*, s. 17. Sitatet i avsnittet som følger er fra s. 14 i foredraget.

⁸¹⁴ «Nedskjæringer i institusjonshelsetjenesten..», *op. cit.*, s. 5 (håndskrevet del av manuskriptet).

⁸¹⁵ *Ibid.*, s. 9.

dårligere ressursutnyttelse og en økende frustrasjon hos de medisinsk faglig ansvarlige». Han konkluderer med å si at

*Vi (altså legene) kan undersøke og behandle flere pasienter poliklinisk dersom vi får utvide vår arbeidstid, men å holde lønnsbudsjettet går foran pasientenes beste.... Kort sagt; vi vet at vi kan hjelpe, men får ikke lov».*⁸¹⁶

Mork eksponerer altså tydelige tradisjonelle medikratiske synspunkter her. Han appellerer til de kliniske leger, og assosierer seg i noen grad med dem. Han gjør det endog på en litt moraliserende og polemisk måte. Moraliseringen og polemikken er rettet mot politikere, som ikke bevilger nok, og heller ikke skjønner medisinenes logikk (kfr. hans kritikk mot nedleggelsen av distriktshelsevesenet), og mot «byråkrater» og «planleggere», som ikke «forstår» klinikkens behov. Han inntar en paradoksal rolle, siden han arbeider på oppdrag av politikere og selv står i spissen for landets største og viktigste medisinalbyråkrati og helseplanleggingsetat. Paradoksene blir flere når man tar i betraktning at han, spesielt i talen om spesialisthelsevesenet, også *omfavner* det nye planstyret. Han ser nok imidlertid det nye planstyre som en moderne utgave av det gamle medikrati.

Med en så uavklart forståelse av hva «faglig styre og ledelse» nå innebar, er det ikke så underlig at Mork ikke fikk spille noen offensiv og dynamisk helsepolitisk rolle. Man kan imidlertid si at i den grad han var en moderniseringsvennlig planstyret, og dermed medikratiutfordrer, opptrådte han konsistent i sin skepsis til lokaldemokratiseringen: Den nye plantenkningen innebar jo i siste instans en sentral, retningslinjebasert, styring endog av klinisk praksis.

Hans sentraliseringsønsker ble imidlertid mere begrunnet sosialradikalt enn nyttestatlig og planstyingsorientert. Han fremholdt svært sterkt under dragkampen om distriktshelsevesenet hvordan det at vesenet var statlig gjorde at man kunne få til en forholdsvis geografisk lik fordeling av primærleger. Av de samme grunner, men også av sosialradikale grunner og kanskje til og med av planstyingsgrunner, så han også gjerne at spesialisthelsevesenet ble gjort statlig – som et mindretall i Eilertsen-utvalget (i 1987)⁸¹⁷ gikk inn for. I et foredrag om etikk som han holdt etter overgangen til 1990-årene kom han også inn på kravene om privatisering (av finansieringen), krav som kom med økende styrke i annen halvdel av 1980-årene. Han advarte sterkt mot privatisering, spesielt fordi en sådan «fremmer ulikhet» (TMs understrekning). Han siterer så, med tilslutning, Peter F. Hjort.⁸¹⁸

..før har ingen våget å stå frem med filosofien «Jeg først!» Vi har ikke sneket i køer, iallfall ikke når noen ser det. Og vi har oppdratt våre barn til ikke å ta det største kakestykket. Privatiseringen snur opp ned på dette, for filosofien er nettopp «Jeg først!» Solidaritet, samhold, rettferd og likeverd kommer i annen rekke.

Vi kan kanskje konstatere at Mork mot slutten av sin tid som helsedirektør fremstod med en mangfoldig styrings- og ledelsesprofil. Han hadde åpenbart ennå med seg en del av den tradisjonelle medikratiske kultur. Det kom mest offentlig til uttrykk i foredrag og i lederatikler

⁸¹⁶ *Ibid.*, s. 13.

⁸¹⁷ NOU 1987: 25, *Sykehustjenester i Norge, Organisering og finansiering*

⁸¹⁸ Fra håndskrevet talemanuskript i Helsetilsynets Mork-samling. Manuskriptet har ingen tittel, men omhandler «etiske problemer» i helsevesenet. Det er trolig fra 1990 eller 1991. Sitatene er fra s. 7 og 8.

i det indre meddelelsesbladet i Helsedirektoratet, H.DIR intern melding (fra 1984), spesielt når han filosoferte over en del «nymotens» ideer om effektivisering og vitenskapeliggjort ledelse. Men han ville gjerne også være på parti med vitenskapen og dens styringsimplikasjoner, og talte derfor også tilsluttende om det som helt mot slutten av hans liv skulle bli kjent som evidensbasert medisin. Som vi har sett sa han jo i praksis ja til ledelsesrevolusjonens ideer om målstyring og virksomhetsplanlegging innad i Helsedirektoratet, men altså trolig uten noen dyp forståelse av hva disse ideene sprang ut av og impliserte. Antagelig var han mest engasjert av ideene om likhet og likeverd. Dem omfavnet han, intellektuelt, som abstrakte prinsipper og, emosjonelt, gjennom deres konkrete manifestasjoner. De spilte en stor rolle i hans kamp om abortloven (1978), om distriktshelsevesenet (1977–1984), om HIV/AIDS (særlig 1983–1988), om narkotikapolitikken og endelig om tilynsvirksomheten (1986–1992). Hva tilsynet angikk, uuttalte han således i en tale til landets assisterende fylkesleger den 2. september 1985 (i Oslo), altså et knapt år før han for alvor kom på kant med departementet om tilsyn: «Arbeidet for likhet og solidaritet er en del av det statlige tilsyns plikter».⁸¹⁹ Vi kan også her legge til noe vi har understreket tidligere, at Mork var, og forble, mer opptatt av hvordan tilsynsloven kunne brukes utjevne og som bistand for «de svake» enn som kvalitetskontrollerende i juridisk forstand. Han var, og forble, som vi har vist, mer «vaktbikkje» på vegne av de svake enn profesjonell tilsynsutøver. Men likhetsideene preget ham ikke bare i disse kampsakene, de preget ham også i helsepolitikken generelt.

Torbjørn Mork var kanskje mer en ideolog og en kampens mann enn han var en analytisk planlegger, strategisk rådgiver og lydlig iverksetter av maktens vilje. Med sin malmtunge røst, sin nesten yppersteprestlige fremtreden og sin moralsk myndige måte å argumentere på, var han slik en formidabel kraft. Og når det brygget opp til storm var det som om han fikk enda mer krefter. Han trivdes i kampen. Det var i den han levde og levde ut den han dypest sett var. Det var lett å se det. Norsk medisinalforvaltning har ikke hatt en slik medisinalsjef hverken før eller siden; nærmest kommer nok, som vi har nevnt, den han selv hadde størst sans for, Ludvig Dahl; vi skal komme tilbake til ham. Etter Mork var en medisinalsjef som han, og Dahl, knapt tenkelig. Med sin stil, og sin opposisjon til det meste av den helsepolitikk han skulle forvalte, var det heller ikke så underlig at han ble en stor utfordring for departementets ledelse.

At Torbjørn Mork på mange måter var en kampens mann, gjorde at han kom på kant med mange. Vi har sett hvordan han slik kom på kant med maktens menn i departementet, nesten helt fra starten av, og at det i perioder også skulle bringe ham på kant med de politiske ledere, medregnet Norges mektigste politiker i en god del av perioden fra 1979–80 og resten av hans tid, Gro Harlem Brundtland. Vi har også nevnt hvordan det gjorde at han fikk et anstrengt forhold til flere av de andre helseforvaltningslederne – formelt hans underordnede – som lederne for Statens institutt for folkehelse, Bodolf Hareide, Statens helseundersøkelser, Kjell Bjartveit, og Statens institutt for strålevern, Johan Baarli (særlig i forbindelse med Tsjernobylulykken). Som nevnt fikk han mange av disse siste, og også mange av fylkeslegene, imot seg i Norbom-prosessene. En del leger, som bidro med viktige premisser til det regimemskifte som skjedde ved overgangen fra 1970- til 1980-årene, som Per Nyhus (statssekretær og viktig utredningsleder) og Hans Ånstad (overlege og spesiallege og en som gav viktige premisser til

⁸¹⁹ Torbjørn Mork, «Statlig tilsyn med helsetjenesten – helse for alle i år 2000», tale ved kurs for assisterende fylkesleger, Oslo, 2. september 1985, s. 6. Mork begrunner for så vidt sitt syn med henvisning til departementets egne uttalelser i forarbeidene til tilsynsloven, men gir det et mer markert og generelt verdimelessig uttrykk enn det departementet hadde gjort.

kommunehelsevesensreformen), fikk han også et anstrengt forhold til. Han var fra tid til annen i disputt med enkeltpolitikere, særlig fra Kristelig Folkeparti, og med enkeltleger som så annerledes på hvordan noen helseutfordringer skulle behandles, i første rekke AIDS/HIV-epidemien. I bind 1 har vi nærmere omtalt den langvarige polemikk han hadde gående med en annen ordhag mann, biskop Per Lønning, over abortsaken. Disse polemikkene kostet, på begge sider. De tok tid, oppmerksomhet, følelser, krefter. Selv om Mork ikke utad viste at polemikkene kostet, er det liten tvil om at de gjorde det.

Det kan være et uttrykk for det at da sjefredaktøren i den kristelig-konservative avisen Dagen i Bergen, Finn Jarle Sæle (f. 1947), i en lederartikkel den 13. januar 1988 anklaget Mork for «embedsforsømmelse» i forbindelse med håndteringen av AIDS/HIV-saken, skrev han til Riksadvokaten og bad ham om å vurdere om det burde reises offentlig påtale mot redaktøren – for æreskrenkelse. Redaktøren hadde uttalt at Helsedirektøren, på grunn av sin holdning til epidemien, kunne «få hundrevis av liv på samvittigheten». Det kan ha bidratt til Helsedirektørens reaksjon at avisen baserte seg på de «alarmistiske» prognoser overlege på Ullevål sykehus, Magne K. Fagerhol (f. 1935) og andre AIDS-forskere hadde kommet med. Fagerhol, og flere som ham, ville sette i verk brede, til dels obligatoriske, testings- og isolasjonstiltak for å stanse epidemien, mens Mork ville ha samarbeid med dem som var utsatt eller rammet, nemlig mer begrenset testing (særlig av blodgivere) og tiltak for å få «utsatte grupper» til å praktisere en tryggere form for kjønnsliv. Fagerhol var én av dem Mork allerede var kommet på kant med. Riksadvokaten sendte saken til Bergen politikammer, som, sammen med Hordaland statsadvokatembete henla saken «som intet straffbart forhold».⁸²⁰

Mork forstod at hans piskesnert sved hos noen av dem som fikk føle den. Selv om dette var personer som satt i ledende posisjoner og måtte regne med å få slag, kom han undertiden til at han hadde gått for langt. Da kunne han beklage det han hadde sagt. Det skjedde for eksempel en gang med tidligere fylkeslege i Finnmark (1968–1978) Kolbjørn Øygard (1927–2014). Den kulturkonservative Øygard var kritisk til loven om svangerskapsavbrytelse fra 1975, en lov som åpnet for svangerskapsavbrudd på sosiale indikasjoner og kom på et fylkeslegemøte til å gi uttrykk for sitt syn. Han ble derfor av Helsedirektøren fratatt ansvaret for saker som berørte loven, men også refset på neste fylkeslegemøte. Ingen forsvarte Øygard på møtet, men etterpå gikk fire prominente medisinerprofessorer i forsvar for ham. Det var Peter F. Hjort, Per Sundby (1926–2016) og Knut Westlund (1923–2007). Øygard, som følte at han nesten var sagt opp, gikk av som fylkeslege og dro til sitt gamle hjemsted Sauda, der han ble verkslege. Det må imidlertid sies at Øygard ikke bare dro på grunn av kritikken fra Mork. Han og kona hadde tre foreldre som begynte å bli eldre. Endringene i helsevesenet, både innføringen av den «nye» fylkeskommunen fra 1976 og kommunehelsetjenesteloven fra 1984 hadde gjort helsevesenet langt mer tungvint, mente han – som Mork. Men mot slutten av livet bad Morks nestkommanderende, og snart etterfølger, Anne Alvik, på Morks vegne sin gamle kullkamerat fra legestudiet i Bergen om tilgivelse. Den høsten Mork døde (1992) ble fylkeslegeembedet i Finnmark ledig og det var vanskelig å finne en til å overta det. Anne Alvik henvendte seg da til Øygard, som nettopp var blitt pensjonist, men hadde barn og barnebarn nordpå. Kunne han tenke seg å dra nordover igjen? Han svarte at det kunne han gått tenke seg, men føyde til at

⁸²⁰ Lederartikkelen i Dagen stod altså den 13. januar 1988 og hadde overskriften «Helsedirektørens embetsforsømmelse». Mork sendte sin anmeldelse den 19. januar 1988 (Helsedir., sak nr. 1233/88 V 2 RV/LF). Bergen politikammer fikk oversendt saken fra Riksadvokaten den 24. januar og sendte sin avgjørelse til Helsedirektøren den 2. november 1988. Politikammeret hadde gjort sin påtegning den 16. september og Hordaland statsadvokatembete den 26. oktober. Brevet fra Bergen politikammer er arkivstemplett i Helsedirektoratet den 30. november 1988 som sak nr. 23147.

«Torbjørn vil nok ikke ha meg». Alvik ringte samme kveld til Mork, som straks sa at han syntes det ville være strålende. Så dro Øygard tilbake til Finnmark og ble det ett år. Dette skjedde i desember 1992 og ble Øygards endelige oppreisning etter det som skjedde i 1970-årene. Den var viktig, for Øygard hadde gitt mange av sine beste år til Finnmark. Han hadde, før han ble fylkeslege, i nesten syv år vært distriktslege i Kautokeino (1958–1965), dog avbrutt av et år på London School of Hygiene and Tropical Medicine og et år som assistentlege i Helsedirektoratet.⁸²¹

En av dem som hadde vært skarp mot Evang var Kristelig Folkepartis stortingsrepresentant (1973–1985) Odd With (1921–2006). I debatten om Reitgjerdet var With en av kritikerne av Mork. Han sendte etterpå et personlig brev til Mork hvor han gjorde nærmere rede for hva han mente. «Så langt skulle alt være klargjort», skriver han i et nytt brev (datert den 6. oktober 1980). Han fortsetter:

*Min kristne samvittighet har allikevel sagt meg at dette ikke er nok. Saken har også en menneskelig side. Kritikk må en tåle, men den skal være saklig. Jeg er etter hvert blitt kjent med at jeg har såret Dem unødig ved den måte jeg uttrykte meg på. Dette beklager jeg meget.*⁸²²

Mork satte pris på beklagelsen. Kanskje sa beklagelsen ham noe både om With og om han selv, og om hvor lett debattertemperaturen kan bli så høy at den sårer.

Vi innledet det forrige avsnitt med et «kanskje». Mork er vanskelig å «fange» i en formel, selv en flerleddet sådan. Før vi forlater denne karakteristikken av ham, skal vi derfor ta med enda noen differensierende informasjonen.

Torbjørn Mork snakket ofte om «faglig» og om «faglig styring og ledelse.». Han forstod, som vi har sett, «faglig» vidt. I et foredrag om ungdomspsykiatri, holdt i april 1985, viser han hvordan «fagfolk» fikk forhindret at ungdomsomsorgen ikke ble for preget av kontrolltiltak: «Fagfolk var mer opptatt av behandling enn av kontroll og straff». Det var, nevner han også, fagfolk som fikk forhindret at den ungdomspsykiatriske klinikk som ble planlagt ved Statens senter for barne- og ungdomspsykiatri i begynnelsen av 1960-årene fikk gitter for vinduene. Men videre i foredraget peker han, sosialradikalt på, at fagmiljøene må passe seg så de ikke ender med å definere ungdommens «opprør» mot «våre verdier» som uttrykk for noe sykkelig, og dermed noe som trenger å fjernes gjennom behandling – og ikke bli gjenstand for ekte samtale og diskusjon. Vi kan, sier han, «ufrivillig – begå alvorlige overgrep mot de unges integritet i behandlingens navn». Her er det sosialradikaleren som taler. Ja, her nærmer han seg endog det psykiatriske.

Han kritiserer imidlertid, videre i foredraget, også dem som ikke vil se at avvikende adferd kan være uttrykk for noe patologisk, eller på annen måte uheldig. Han sier således at

⁸²¹ Opplysningene har vi fått gjennom samtaler med Kolbjørn Øygard, 3.8. 2009, Anne Alvik, 31.10. 2012 og Kjell Bjartveit 7.11. 2008. Vi skal legge til at da loven om selvbestemt abort kom i 1978, falt fylkeslegens rolle i abortsaker bort, og dermed også de problemer Øygard hadde hatt med den tidligere loven. Slik sett behøvde ikke Øygard ha forlatt Finnmark i 1978, men det som hadde skjedd var, som vi har nevnt, bare én av grunnene til at han dro fra Finnmark. Året i London, og i Helsedirektoratet, var uttrykk for at Evang og Helsedirektoratet satset på Øygard som kommende fylkeslege. Øygard var godt fornøyd med forholdet til Evang.

⁸²² Brevet finnes i Helsetilsynets arkiv (Riksarkivet), papirer etter Torbjørn Mork.

kriminologen Nils Christie (1928–2015), i boken «Den gode fiende»,⁸²³ overser det. Christie, sier han, mener at kontroll med stoffmisbrukere i praksis innebærer å påføre ressursvake mennesker «kontrollskader». Mork mener Christie ikke kan dokumentere noen kontrollskader, blant annet fordi han ikke har sammenlignet hva som skjer med de «ressursvake grupper» under et helt liberalt regime. Christie vil avkriminalisere hasjishbruk, ha kontrollert salg av hasjish på apotek og tilby metadonbehandling for de mest stoffavhengige. Mork sier at disse forslagene «lanseres ut fra overordnede ideologiske målsetninger, mens vurderingene av forslagene positive virkninger bare baseres på fromme ønsker». Faglige oppfatninger, sier han, «må» (TMs understrekning) «underbygges med dokumentasjon». Også fagfolk må, legger han til, kunne mene noe om hva som er «akseptabel livsstil for ungdom», men har også «en forpliktelse utover det, nemlig til ikke å la verdidebatten ta styringen, men pukke på krav til faglige begrunnelser og dokumentasjon av påstander».⁸²⁴

Vi tolker Mork slik i dette tilfelle at han forsøker å kombinere det medikratiske innen psykiatrien og omsorgen for rusavhengige med det sosialradikale: Han vil redde psykiatrien fra sosiologiens opphevelse av all faglighet på det psykiatriske område, men også redde sin sosialradikalisme fra en del psykiateres psyko-biologiske reduksjonisme. Det er en vanskelig balansegang, men i prinsippet mestrer han den. I den grad han gjør det, gir han også sin opptreden i Reitgjerdet-saken en slags rettferdiggjørelse. Der er allikevel spenninger tilbake i det morkske tanke- og handlesett. Av sitatene ovenfor fremstår det for eksempel som uklart når verdipremisser slutter å være faglige og blir «ideologiske». Når Mork uttaler seg normativt er det ikke alltid instrumentelt normativt. Ja, når han tar mest i, nemlig når han taler om de svake, altså mot de sterke, er det gjerne ekstra ekspressivt normativt: Han taler med hele seg, og om han enn var liten og tynn taler han da med stor gjennomslagskraft. Han gir aldri inntrykk av at han da taler som ideolog; hans verdier har, får man inntrykk av, noe faglig «naturlig» over seg. Han går ikke inn for «helse for alle» fordi WHO har sørget for at det er blitt en formell forpliktelse; for ham, som fagmann, er det en reell forpliktelse. «Utopien» «helse for alle (i år 2000)» er, det vil si var, viktig for ham fordi den representerte en «grunnleggende rettferdighet».⁸²⁵ Hos Mork forble nok, kan man si, det normative og det faglige knyttet sammen på en måte som aldri helt tydelig ble avklart.⁸²⁶ Kanskje reflekterer det hans «venstremedikratiske» innstilling?

⁸²³ Nils Christie og Kjetil Bruun, *Den gode fiende; narkotikapolitikk i Norden*, Oslo: Universitetsforlaget 1985.

⁸²⁴ Torbjørn Mork, «Ungdom i fokus: samfunn, verdier og behandling», foredrag ved samarbeidskonferanse for barne- og ungdomspsykiatriske poliklinikker og klinikker, april 1985. Sitatene er fra sidene 5, 10 og 14-15. Det bør nevnes at han mener det ikke bare er «radikalere» som Christie som «misbruker» narkotikasaken. Det gjelder også «konservative krefter», som bruker saken til et angrep på opprørsk ungdom. Han nevner som eksempel psykiateren, og den tidligere arbeiderpartistatssekretæren Per Nyhus (som han hadde vært på kant med i saken om distriktshelsevesenet): «Ett eksempel på dette (at systematisk innsamlede data oversees) er Per Nyhus' individorienterte, antifaglige og populistiske tilnærming til stoffmisbruksproblemet...» (s. 14).

⁸²⁵ Han uttrykker seg slik i tilsynsforedraget fra 1985, *op. cit.*, s. 10.

⁸²⁶ I et foredrag kalt «Helsevesenet i støpeskjeen – privat eller offentlig ansvar?», som han holdt ved Trygdekontorenes landsforenings landsmøte i Trondheim 27. mai 1986, sier han at han skal belyse spørsmålet «fra mitt faglige utsiktspunkt» og vil derfor prøve å holde politiske vurderinger utenfor, selv om han innrømmer at «faglige spørsmål og helsepolitiske konsekvenser (er) så innvevet i hverandre at en klar grenseoppgang synes umulig». (Foredraget, s. 2.) Mot slutten av foredraget illustrerer han for så vidt sitt poeng når han sier: «Fjerner vi oss fra det likeverdsideal og den rettferdighetstradisjon som de siste tiår har ligget til grunn for vår helsepolitikk, vil det i seg selv ha helseskadelige konsekvenser» (s. 16).

Torbjørn Mork som akademiker, skribent og foredragsholder

Torbjørn Mork dro til London og London School of Hygiene and Tropical Medicine i 1958, fire år etter embedseksamen. I 1960 tok han, som vi har nevnt, doktorgraden der, på avhandlingen *A Comparative Study of Respiratory Disease in England & Wales and Norway*. Etterpå begynte han ved Kreftregisteret (avdelingslege, fra 1966 assisterende overlege), hvor han var til han ble statssekretær i 1971. Mork begynte altså sin karriere som forsker og epidemiolog. Han valgte slik, som vi har vist, straks bort klinikken og den personlige medisin. Som forsker valgte han også den mest «abstrakte» forskning; han ble epidemiolog. I løpet av årene 1959 til 1971 skrev han, foruten avhandlingen, syv vitenskapelige artikler alene og seks sammen med andre. Han skrev også noen faglige bidrag til andre publikasjoner (bl.a. WHO Working papers og festkriftet til Karl Evangs 60-årsdag (1962)) i denne tiden. Arbeidene handlet primært om lungesykedommers og kreftsyksdommers epidemiologi, men han skrev også noen artikler om metodologiske spørsmål, det vil si, om bruken av spørreskjemaer og intervjuer i epidemiologiske undersøkelser.

Mork kunne siden fra tid til annen referere til sin fortid som epidemiolog, men brukte som helsedirektør bare sporadisk sitt gamle fag aktivt i den helsepolitiske, eller endog mer helsefaglige, debatt. Han brukte kanskje særlig sin bakgrunn som epidemiolog i sine bestrebelse på å gi det forebyggende og helsefremmende arbeid større oppmerksomhet. Han ble imidlertid ikke, som mange av dem som representerte «The New Public Health» fra midt i 1970-årene, klinikkseptiker. Han fulgte like interessert med i basalforskningens utvikling, i de kliniske muligheter den åpnet og i utviklingen av medisinsk teknologi og klinisk forskning. Han var, som vi har sett, godt orientert om psykiatriens utvikling, men også svært opptatt av farmakologiens ditto. Det er et uttrykk for hans vedvarende interesse for vitenskapene og deres utvikling at han i nesten to tiår var et aktivt medlem av Norges allmennvitenskapelige forskningsråds Råd for medisinsk forskning. Han var også med på å utvikle helsetjenesteforskningen i Norge og på å gi den medisinske etikk større plass som fag og som helsepolitisk premissgiver.

Men alt dette sa seg i grunnen selv. Han var jo stadig preget av den medikratiske kultur. Han henviste titt og ofte til «faglige hensyn» og «faglig styring og ledelse». Han kunne ikke gjøre det uten å ta sitt fag, meget vidt forstått, alvorlig. Slik sett lignet han på Karl Evang. Det spørs imidlertid om han ikke var enda mer opptatt av faget og fagligheten enn Evang. Evang forble en folkehelsemann, en folkehelsespesialist. Ja, Evang hadde nesten litt komplekser overfor den avanserte klinikk og dens representanter. Mork ble aldri noen ren, eller stor, folkehelsemann, som sin forgjenger. Han gav for eksempel aldri noe dyptpløyende bidrag til den «vanskelige» diskusjon om hva «samfunnsmedisin», som faget etter hvert ble kalt, er. Etter at distriktslegevesenet var avvirket og dermed distriktslegerollen som en kombinert hygieniker- (prekliniker-) og klinikerrolle var «demontert», var det behov for å avklare den offentlige leges rolle. Men Mork sa ikke meget av betydning om det. Det er neppe heller tilfeldig at det ikke ble noe av den utfordringen han fikk fra Universitetet i Tromsø i august 1986. Professor Dag Thelle, en av skaperne av det som skulle bli mastergradsstudiet i folkehelsevitenskap ved Universitetet i Tromsø, tok kontakt med Mork i begynnelsen av august og luftet der for ham tanken om å komme til Tromsø for en periode. Mork ble overrasket over henvendelsen, men viste en viss interesse for tanken. Thelle fulgte derfor initiativet opp med et formelt brev den 25. august. Han skriver i sitt brev at Morks interesse var blitt «mottatt med stor glede i Tromsø». Thelle sa at han derfor hadde et forslag han bad Helsedirektøren overveie nøye: «Vi har et fullt ledig professorat i epidemiologi, og jeg ønsker

å be Universitetsstyret kalle deg til dette professoratet, noe de helt sikkert vil være mer enn villige til dersom du har lyst til å komme nordover».⁸²⁷ Men Mork var for engasjert av det som skjedde i Helsedirektoratet til å kunne ta f.eks. et år i Tromsø (som Thelle nevnte som en mulighet). Morks rolle som epidemiolog var dessuten ikke hva den hadde vært. Selv om han, som NAVF-rollen viser, var engasjert over en svært bred medisinsk front var han nå mer en utøvende direktør enn en tenksom forsker. I et portrettintervju med Dagbladets Gøril Wiker forteller han at han liker å lese, helst historie og biografier, men «sper på» med romaner og lyrikk. «Faglitteratur er min dårlige samvittighet».⁸²⁸

Torbjørn Mork var, så vidt vi kan forstå, den første medisinal- eller helsedirektør som hadde doktorgraden. Han var også en av de mest utpreget akademiske av disse direktørene. Han hadde nok imidlertid mer «hierarkiske» enn akademiske ambisjoner, og etter at han ble helsedirektør publiserte han ikke mer som forsker. Han fortsatte imidlertid å være skriftlig aktiv. Han skrev artikler som hadde både et helsefaglig og helsepolitisk preg i de norske helsefaggruppers tidsskrifter – som i *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, *Den norske tannlegeforenings Tidende*, *Sykepleien*, *Sosialt forum/sosialt arbeid*, *Norsk farmaceutisk tidsskrift*, *Tidsskrift for jordmødre* og *Helsetjenesten/Medisinsk teknikk*. Han holdt også, som vi har vært inne på, et stort antall foredrag. Foredragene var som regel grundig forberedt, av ham selv. Han brukte ikke medarbeidere i direktoratet til å skrive taler for seg og knapt til å gjøre forarbeidet til dem. Han gjorde det meste selv. Aller best er han når han har gjort historiske undersøkelser før han har skrevet en artikkel eller en tale. Historisk interessert som han også var, er han opptatt av å sette dagens utfordringer inn i en lengre sammenheng. Han holdt flere taler der han reflekterer over helseforvaltningens, eller det offentlige medisinalvesens, utvikling – tilbake til tidlig moderne tid, altså til 1500- og 1600-årene, skjønt særlig 1700-årene. Han reflekterte også ved noen anledninger over medisinal- og helsedirektørembedets utvikling. Som vi har nevnt er det når han gjør det han særlig viser sin begeistring for den første egentlige medisinaldirektør, psykiateren Ludvig Wilhelm Dahl (direktør 1875–1890).⁸²⁹

I sine historiske betraktninger er Mork svært påvirket av Lægeforeningens første, og viktigste, generalsekretær, Rasmus Hansson (1859–1934), som i 1930, seks år etter at han var gått av, skrev to lengre beretninger om medisinalforvaltningens utvikling. Han omtalte her også Dahl, i stor grad basert på opplysninger han hadde fått av Dahls medarbeidere og bekjente. Hansson omtalte Dahl på en måte som Mork gjerne hadde sett seg selv bli omtalt på:

Han var ... en karakter, en myndig herre, som ikke fulgte akkordens ånd. Når han nøie hadde veiet argumentene for og imot en sak, svinget han ikke som et vaggende rør for

⁸²⁷ Brev fra Dag Thelle til Torbjørn Mork, datert 25. august 1986. Helsedirektoratets fjernarkiv 003.20. TM.

⁸²⁸ Gøril Wiker, helsides "Ærlig talt"-intervju med Torbjørn Mork 28. januar 1989, s. 23.

⁸²⁹ Vi har i bind 1 (s. 139-140) nevnt det foredrag, eller den institusjonshistoriske artikkel, Mork holdt, eller skrev, formodentlig rundt 1983 (delingen) og hvor han, til dels nokså detaljert forteller historien om embedet som statens overlege for psykiatri – «det tapte embete». Embedet kom i 1919 og ble ett av flere institusjonelle embeder for en avgrenset del av helsevesenet, som tuberkulose og hygiene. Før delingen, mer formelt fra 1972, forsvant egentlig de institusjonelle titlene, men innehaverne av dem fortsatte til dels å bruke dem frem til 1983. Titlene ble gjort om til overlege i Helsedirektoratet, ikke «for» en bestemt del av helsevesenet. Slik ble innehaverne plassert mer formelt hierarkisk under Helsedirektøren. Mork viser imidlertid med sitt foredrag/sin artikkel at han hadde sans for det medikratiet de gamle titlene var et uttrykk for.

tidens vind, når saken skulle gjennomføres. Han brydde sig ikke om å veire etter hvad der på høiere sted i departementet «formentes» å være det eneste rette.⁸³⁰

Hansson nevner også en historie en departementsmann, rystet, hadde fortalt ham 10 år etter at det hadde skjedd. Dahl hadde gitt denne påtegning på en leges ansøking om en distriktslegestilling: «Jeg vet, at mannen drikker. Må ikke ansettes som distriktslæge. Dahl» Hansson, som var avholdsmann, forstod Dahl godt. Det gjorde siden også Mork, som ved flere anledninger refererte historien.

Det er neppe tilfeldig at Mork brukte Hansson i sin historiefortolkning og, så vidt vi kan se, aldri Evang. Han hadde respekt for Evang, bidro til festskriftet til Evang på dennes 60-årsdag (1962), og sa han i sin oppvekst hadde Evang som sitt ideal,⁸³¹ men var nokså forskjellig fra Evang, om de enn begge var en slags medikrater. Som vi har nevnt, han la Evang som modell bak seg forholdsvis raskt etter 1972. Dahl la han aldri bak seg.

Mork holdt forholdsvis mange foredrag. I Mork-samlingen i Helsetilsynets bibliotek er det ført opp 53 foredrag for den første perioden (til og med 1983), 49 for den andre, men oversikten er slett ikke fullstendig. Når man ser hvor meget personlig arbeid Mork la i forberedelsene av ganske mange av sine foredrag, og hvor lange en del av dem er, er det åpenbart at han har brukt svært mye tid på å forberede dem. Det gjorde ikke utarbeidelsen mindre tidkrevende at han ofte skrev manuskriptene for hånd, med rød tusj penn, i første omgang. Han forfattet best, og mest personlig, slik. Fru (Trude) Simers fikk sørge for maskinskrivingen, i én eller flere omganger, og gjorde alltid det.

Mork skrev også mange avisinnlegg. Han måtte stadig oppklare et eller annet, eller «sette noen på plass». Også disse innlegg skrev han alltid selv. Av spissheten kunne man raskt se at innleggene kom direkte fra Helsedirektørens hånd. Han kunne være nådeløst sarkastisk, overfor dem som representerte makt av et eller annet slag. Som vi har sett, av og til kunne han selv etterpå spørre seg om han hadde vært for skarp. Det skjedde imidlertid neppe ofte. Han satte imidlertid aldri «vanlige» mennesker på plass.

Mork opptrådte ofte i radio og fjernsyn. Som regel gjorde han det som fagmann, men stilte også opp i saker som for ham ikke bare var enkle og behagelige. Det gjaldt på slutten av hans første periode Reitgjerdet-saken. I den annen periode gjaldt det blant annet Tsjernobylulykken og i forlengelsen av den det høye becquerelle-innhold som ble påvist hos reinsdyr, særlig i Nord-Norge, og den nye røykeloven av 1988. Når det gjaldt den siste har vi sett at Helsedirektøren, dagen etter at statsråd Tove Strand Gerhardsens lovforslag var passert statsråd og sendt til Stortinget, stilte opp i VG (19.12. 1987), over midtsidene, med «røykekollegene» Kari Simonsen, Reiulf Steen og Alf Nordhus, og erklærte «Frels oss ikke med makt!» Lovforslaget, som innebar at røyking ikke lenger skulle tillates på offentlig sted, ble vedtatt den 6. mai 1988. I tilknytning til stortingsbehandlingen ble lovforslaget behandlet i fjernsynet i «Fredagsforum». Til å diskutere forslaget var den ansvarlige statsråd, Tove Strand Gerhardsen, samt Helsedirektøren, høyesterettsadvokat Alf Nordhus og pater Arild Pollestad (f. 1949), invitert. Programmet var illustrert med røykende personer utenfor NRK-

⁸³⁰ Rasmus Hansson, «Norges civile medisinalvesen – dets historie», del 2, *Tidsskrift for Den norske lægeforening*, 1930, s. 1424. Også sitatet i neste avsnitt er fra denne siden i artikkelen.

⁸³¹ I intervjuet med Gøril Wiker i *Dagbladet* (op. cit.) svarte han slik på spørsmålet «Hvem var din ungdoms ideal?»: «Karl Evang, fordi han var en lege som også engasjerte seg i samfunnet, var uredd og stod på de svakes side».

resepsjonen, på gaten, på kontoret og andre steder. Det ble også vist bilder fra den nye røykeavdelingen i NRK-kantinen. Det var utfordrende for en helsedirektør og argumentere imot en politikk hans statsråd følte slik for, spesielt når hans både veltalende og spissttalende bekjente, Alf Nordhus, også deltok. Men Mork mestret slike situasjoner godt, og gjorde det også denne gang.

Lørdag den 17. august 1991, to dager før offentliggjørelsen av Norboms «grønne bok», var Mork lørdagsgjest i Dagsrevyen. I innslaget heter det først at Helsedirektøren har fått beskjed om han er overflødig. Han presenteres sittende på en benk i parken. Han synger en strofe av «Til lags åt alle ...». Han leker litt med Pan, sin hund. Så presenteres han på vei til kontoret, kjørende selv. Så er han på kontoret og intervjues om de siste ukers hendelser. Han legger vekt på hvor sterkt samholdet i direktoratet er, altså hvor stor støtte han har. Så vises han på vei til lunch. Han stopper et øyeblikk foran tavlen med avisoppslag om «Norbom-striden». Han vil ikke si noe om direktoratets skjebne. Så vises et «Lørdan»-klipp av Trond Kirkvaag, som Mork, som orienterer om lystgass. Hele innslaget, på fire minutter og 13 sekunder, avsluttes med at samtalen med Mork fortsetter litt. Mork får, passende, frem at han «trives i godt selskap og lystig lag».

Torbjørn Mork var i sitt ess. Stort bedre reklame for seg, og sin sak, kunne han knapt fått. Tidspunktet var jo også ideelt, for ham.

Vi har nevnt det ovenfor: Morks foredrag og taler var særpregede og yppersteprestlige. Men skulle de bli det måtte han lage dem selv, «fra bunnen av». På mange måter var det først og fremst slik, som taler, mer eller mindre refsende, at han markerte seg som helsedirektør – og fikk tilhørere og andre enten begeistret med seg eller forarget mot seg. Torbjørn Mork var først og fremst en (stor) kunstner på avstand, når han selv hadde full kontroll. På nært hold var han, som vi snart skal komme tilbake til, for de fleste ikke noen utpreget kunstner, bortsett fra i lystig lag. Han kunne ta ut sitt virkelig personlige engasjement som en refsende «Brand». Han kunne ikke gjøre det i mer personlige sammenhenger, iallfall ikke overfor så mange og spesielt ikke før i sin siste periode. Han kunne, som vi har sett, bli en samfunnslege, men ingen personlig lege.

Torbjørn Mork som daglig leder av Helsedirektoratet

Dypest sett reflekterer en leders ledelse hans eller hennes psykologi. Torbjørn Mork var, som vi har vist, en person som nølte med å åpne seg. Han nølte ikke fordi han var hard og kynisk, men fordi han, innerst inne, var myk og følsom. Men han hadde også i seg den ambisiøse, robuste legning. Det var den som kom til uttrykk i hans stil som leder, innad som utad. Men utad kom også, på et vis, den myke siden i ham frem, nemlig i hans utrettelige innsats, til dels gjennom strid, for dem som hadde klart seg mindre godt i et samfunn som i stigende grad krevde av borgerne at de var herrer og damer i eget hus. Men å vise sin følsomhet slik kostet ham ikke så meget: Harme er en følelse det ikke er så vanskelig å vise for menn som skal være sterke. Blant menn har jo ofte harme og sinne ikke blitt sett på som følelser.

Innad i direktoratet var det slik den «tekniske» lederstilen, i dens hierarkiske utforming, som preget ham. Den ledelsesrevolusjon, som hadde startet i hele vesten i 1970-årene, altså da han ble helsedirektør, og som fikk tyngde fra 1980-årene, passet ham derfor. Han godtok av den

grunn straks tankene i «Den nye staten» og dens konkretisering gjennom virksomhetsplanleggingen. Omorganiseringen i 1988–89 er delvis en del av denne nye ledelsen. Som vi har sett deltok han ikke aktivt styrende hverken i omorganiseringen eller innføringen av virksomhetsplanlegging. Han var mer opptatt av dragkampen med departementet, kampene utad og, ikke minst, arbeidet i Verdens helseorganisasjon. Det var Anne Alvik som spilte den offensive rollen innad, både i omorganiserings- og virksomhetsplanleggingsprosessen.⁸³² Mork ble aldri «fanget» av ledelse som fag. Når han brukte ordene fag og faglig var det i betydningen medisinsk, både klinisk-medisinsk og miljø- og samfunnsmedisinsk. Som vi har sett kunne han av og til skrive, og tale, ironisk om sider ved den nye ledelsesfaglighet. For ham, som for Evang, var den nesten en slags Keiserens nye klær. Derfor ble det ikke han som egentlig innførte den nye ledelse i Helsedirektoratet. Men fordi den i stor grad passet ham, godtok han den uten videre. Pådriverne innad var i større grad medisinalråden, yngre entusiaster i Administrasjonsavdelingen, som Runar Carlsen, i en tidlig fase, Bjørg Månun Andersson og etter hvert Helge Høifødt, og, men i varierende grad, avdelingsdirektørene, spesielt Jørgen Jonsbu.

I den grad Mork hadde et mer aktivt forhold til ledelse var det til ledelse som et personlig kall. Han tilhørte, kan man si, den skolen som så på ledelse som noe som burde utøves av store personligheter, som Ludvig Dahl, og, på et vis, Karl Evang. Han så seg litt som en av de tradisjonelle riksdirektørene og likte, som vi har nevnt, å omtale seg selv i tredje person, altså som Helsedirektøren. Vi har også sett at han i Norbom-prosessene kunne henvise til at han, som institusjonell direktør, var tillagt beslutningsmyndighet gjennom en rekke lover.

Mork var først og fremst en riksdirektør utad. Han var det nok også innad, men bare et stykke på vei. Han ledet direksjonsmøtene med myndighet. Ja, han var til dels autoritær, særlig i første periode. Han fikk slik i begrenset grad istand en grundig dialog i direksjonsmøtene. Da Asplan analyse våren 1988 ble engasjert til å drive et lederutviklingsprogram i direktoratet pekte en av konsulentene, Gro Johnsrud, som vi har nevnt, på at han ved så raskt å eksponere sine preferanser hindret at det ble noen reell meningsutveksling på ledermøtene. Han ble rådet til å vente litt før han viste sine kort, og tok, i noen grad, rådet til seg. Men det var vanskelig for ham virkelig å endre stil, verbalt og legemlig. Den tynne, lille mannen – og han ble, gradvis både tynnere og mindre, ettersom sykdommen brøt ham ned – tok fortsatt stor plass. Han fylte rommet med sitt nærvær, til sin siste dag.

Men om han preget direksjonsmøtene utfordret han heller ikke avdelingsdirektørene. På den måten var han som en tradisjonell administrerende overlege – som koordinerte aktiviteten avdelingene imellom, men ikke grep inn i de enkelte overlegers avdelingsledelse. Det var jo de som satt med den faglige autoritet (over sine spesialer). Slik fungerte, som vi har påpekt i bind 1, i stor grad også Evang overfor sine overleger. Men her kom noe til for Mork. Han nølte også av andre grunner med å gripe inn i avdelingsdirektørens avdelingsledelse, særlig

⁸³² Etter at uroen de første par årene etter delingen i noen grad hadde lagt seg tok Anne Alvik, som vi har nevnt, initiativ til et møte med departementet for å be om at et det måtte utnevnes et utvalg, for eksempel ledet av Rasjonaliseringsdirektoratets direktør, Inger Louise Valle, for igjen å se på organisasjonsspørsmålet. Det var jo unektelig noe som «haltet». Statsråd Gerhardsen og departementsråd Norbom mente det ikke var tid til det nå. Resultatet ble at direktoratet bad om selv å få sett på sin egen organisering, og fikk lov til det. Alvik sier: «Det var jeg som tok initiativet, for hans tanker var beskjeftiget med WHO og slikt. Jeg sa da at det nå var gått noen år siden delingen og omorganiseringen av direktoratet og at vi kanskje burde se på den interne organisering igjen. Vi ser at noe kunne vært organisert annerledes. Da startet vi på reorganiseringen som startet i 89.» (Fra samtale med Anne Alvik 24.11.08.)

gjaldt det de mest etablerte legenes, og overapoteker Bjørn Jøldals, ledelse. Særlig nølte han med å gripe inn i deres personlige måte å lede på. Det ble for intimt for ham.

Hans institusjonelle måte å lede på gjorde at direksjonsmøtene ikke ble virkelig aktive ideverksteder. Mye av ideutviklingen kom heller til å skje i mindre, mer uformelle fôra: Han, medisinalråden og spesialrådgiveren (Knut Munch-Søegaard) satte seg gjerne ned for å drøfte en eller flere saker; det var lett for dem å få det til, siden de hadde felles forværelse og kontor nær hverandre, og dessuten gjerne spiste lunch sammen. Der var også et slags mønster i saksbehandlingen de tre imellom. Munch-Søegaard så gjerne på sakene først, så gikk de til Alvik og endelig til Mork, men ofte stoppet de hos Alvik, som de fleste klagesaker. Noen saker kunne gå rett til Mork, hvis de ikke inneholdt jus. De fleste store saker drøftet de sammen.⁸³³

Også med de andre avdelingsdirektørene, og særlig Bjørn Jøldal, kunne Mork ha mer uformelle møter. Jøldal kom gjerne oppom Mork om morgenen for en start-på-dagen-prat. Slik bidro de begge litt til å løse opp direksjonen som felles lederforum, dog uten å reflektere over at det var de gjorde. Legemiddelpolitikken ble på denne måten forvaltet nesten som en autonom ressort, av Mork og Jøldal. Jøldal var i noen grad det vi kunne kalle en farmakokrat. Han beskyttet det privat-profesjonelle apotekerstyret av apotekene, et styre som i viktige henseender var forankret i direktoratets legemiddelavdeling, og som det var økende skepsis til i det helsefagstyrekritiske departementet, og for så vidt også i Finansdepartementet (og Prisdirektoratet). Jøldal søkte i 1990, som 58-åring, den ledige stillingen som apoteker ved Sandvika apotek, fikk den, og tiltrådte i mars 1991, nesten på tampen av det gamle apotekerregime.⁸³⁴ Da dette regime for alvor begynte å rakne i annen halvdel av nittiårene kunne for øvrig de apotekere, Jøldal medregnet, som satt som sådanne, selge «sine» apotek, ofte til en god pris.

Mork kunne også føre denne direkte, og litt uformelle, ledelsen enda lenger, nemlig ned til saksbehandlende medarbeidere. Var det saker han var ekstra opptatt av, som HIV/AIDS-saken, og de som arbeidet med saken tenkte og mente som ham, skjedde det. Da kunne han til dels lede saksbehandlerne direkte, altså «utenom» avdelingsdirektøren. Men da gjorde han det først og fremst på en direkte, oppmuntrende og støttende måte; han var jo helt på linje med dem. Således syntes han det var en god ide å engasjere det som etter hvert skulle bli kalt sexarbeidere på timebasis, for å drive HIV-forebyggende arbeid blant kolleger i Oslo. To ble engasjert, for ti timer pr. uke. Med sine holdninger inspirerte han saksbehandlerne, men fikk like meget selv energi. Også på denne måten ledet han på en tradisjonell måte, om enn for radikale formål. For dem som arbeidet med HIV-spørsmål (i den såkalte AIDS-enheten), ledet (fra 1987 til 1990) av spesiallege Svein-Erik Ekeid (f. 1941), var den ellers travle Mork alltid tilgjengelig.⁸³⁵

⁸³³ Vi baserer oss her på samtaler med flere av Morks medarbeidere i hans andre (men til dels også første) periode, men i første rekke Anne Alvik (24.11.08) og Bjørn Jøldal (15.10.08).

⁸³⁴ Det var en uformell regel i direktoratet om at ingen ble utnevnt til apoteker etter fylte 60 år. Jøldal søkte slik apotekerstillingen i siste liten, men nok også fordi han nå syntes det var blitt mer utrivelig i direktoratet. Norbom-prosessene forstyrret for en fagorientert avdelingsdirektør. (Samtale 15.10.08.) Men mer var, som vi har nevnt mer utrivelig: Det kollegiale apotekerstyret var siden midten av 1980-årene kommet under økende kritikk fra både Sosialdepartementet og Finansdepartementet (Prisdirektoratet). Kfr. Olav Hamran, «Et lite, korrump gammelt vesen – apotekene og apotekloven av 2001», *Tidsskrift for Den norske legeforening*, b. 131, nr. 13/14, 2011, s. 1311–1315, og Anne Alvik, «Korrump offentlig saksbehandling?», *Tidsskrift for Den norske legeforening*, b. 131, nr. 20, 2011, s. 1986–1987.

⁸³⁵ Enheten, som delvis var en fortsettelse av sekretariatet i Sentralrådet for narkotikaspørsmål, hadde en større grad av selvstendighet enn (de fleste) andre deler av direktoratet, blant annet fordi det hadde en egen, stor, post

Som vi har sett var det noe ved den moderne, konsernaktige målstyringen som tiltalte ham. Den kunne se ut til å styrke lederens posisjon. Den gjorde også det, men mer i en formalisert forstand enn i den tradisjonelle forstand, hvor lederen kunne eksponere seg som person og slippe til sine idiosynkrasier. Det er uklart om Mork så denne distinksjonen. Han kan ha ant den, men så også attraktive muligheter i den nye lederrollen. Han ble, som vi har sett, fristet av tanken på å få en egen direktørstab. Men han ble stanset, av sine ansatte og deres organisasjoner. Med sin radikale profil kunne han ikke utfordre dem. Etter medikratiets forvitring var både de andre faggruppene (enn legene) og fagorganisasjonene (deres) blitt mer selvhevdende. Det skjedde en tydelig endring i så henseende fra hans første til han andre periode. Det skjedde også en utvikling i løpet av hans andre periode. Etter 1986–1987 ble organisasjonene svært sterke. Mot slutten av perioden ble han dessuten mer og mer avhengig av deres helhjertede oppslutning om ham – i striden med Norbom og departementet.

Den tradisjonelle, patriarkalske lederstilen krevde at sjefen var tilstede, altså var en sosialt aktiv leder. De gamle overleger bodde nærmest på sin avdeling. Samtidig opprettholdt de en avstand til sine underordnede. De slapp dem sjelden personlig innpå seg. De passet også på, til stadighet, å gjøre noe som understreket og befestet deres suverenitet. I sosiologien (etologien) om aper taler man om at den dominerende han nokså regelmessig foretar såkalte imponeringsløp. Vi har i bind 1 pekt på hvordan Evang brukte sine legeluncher til ulike typer imponeringsløp, til dels på en måte som minnet om de gamle overlegers visitter. Mork hadde ingen slik arena for imponerings- og hierarkikonsolideringsløp. Legemøtene var for lengst en saga blott, og hverken direksjonsmøtene (onsdag formiddag) eller de mer uformelle ledermøtene mandag morgen egnet seg for det. Det lå imidlertid heller ikke for Mork å foreta imponeringsløp her, om han enn dominerte møtene. Det var først mot slutten av sin tid som helsedirektør at de almene stabsmøter kom til; de gjorde det, som vi har sett, som et internt svar på truslene fra Norbom & Co. Men disse møtene ble mer en fellesskapsarena enn en arena hvor Mork kunne utfolde seg. Gamle dagers overleger var seg bevisst sin status og posisjon, og den ærefrykt den var innhyllt i, og beveget seg derfor gjerne rundt på avdelingen med en suffisant apparisjon. Deres sosiale adferd ble ofte ulike varianter av imponeringsløpet. Mork forsøkte aldri å imponere på denne måten. Han var selvsagt, som utfordret sjef, svært synlig, men det var nesten som om han led under å bli iaktatt. Derfor iakttok han også i minst mulig grad selv. Han gikk gjerne med blikket nedslått, som om han var redd for å møte andres blick. Han fant således, nesten snikende, sin plass ved lunchbordet, sammen med «Munch'en» og Anne Alvik.

Moderne sosial ledelse av den mer kunstneriske type er preget av at lederen eksponerer seg, og gjør det på en nesten jovial, og i alle fall hierarkinedtonende, måte. Mork klarte ikke å være en sosial leder hverken på den gamle eller den nye «kunstneriske» måten. Hans genanse, som igjen kanskje reflekterte hans redsel for å slippe det helt private for meget til, gjorde at han ikke klarte det. Men han hadde allikevel en «gammeldags» utstråling, og fikk slik en autoritet som om han hadde ledet mer sosialt aktivt. Han bygget opp denne utstråling mer gjennom sin ytre opptreden, sine kamper og sine moralske «tordentaler». Hans forsiktige sosiale ledelse innad hadde som sitt motstykke en kraftfull sosial «veiledning» utad. Innad ble, og forble han, nærmest en «teknisk» preget leder. Han ledet gjennom møter, formelle

på statsbudsjettet. AIDS-enheten var formelt knyttet til Forebyggelsesavdelingen. Vi har fått opplysninger om enheten fra Anne-Lise Middelthon (samtale 12.01.12), som arbeidet i enheten fra 1988, og som hadde vært engasjert i sekretariatet for Sentralrådet for narkotikaspørsmål siden 1980. Kfr. også intervju med Svein-Erik Ekeid: Kari Tveito, «Et fargerikt fyrtårn», *Tidsskrift for Den norske legeförening*, b. 126, nr. 23, 2006, s. 3150–3151.

beslutninger og papirer, skjønt med noen unntagelser. Som vi har sett: en del av hans ledelse ble halvt uformell, og til dels personlig. Den ble det for så vidt også i økende grad. Det skyldtes tidsånden, men også at han gradvis ble en person som sakte, men sikkert, våget å søke litt mer nærhet. Det skyldtes ikke minst noen kvinner, Wenche Margrethe Myhre, hans samboer, Anne Alvik, hans nestkommanderende, og Elisabeth Mork, hans (lege)datter. De var og er alle sterke personligheter. De var alle forsiktige, og ville ikke dytte for tydelig, men de virket også alle intenst på ham. Han tok seg deres «råd» ad notam, om enn bare skritt for skritt og bare i en grad som passet ham. Han kunne ikke for tydelig bli en «annen». Han måtte forbli også den han hadde vært, eller var blitt. Han kunne utvikle seg, ikke endre seg.

Mork var altså, har vi hevdet, engstelig for å åpne seg for sin egen følsomhet. Gjorde han det risikerte han, trodde han, at han mistet den rasjonelle kontroll over seg selv, og for den ambisiøse Mork var det stadig utålelig. Etter hvert var denne frykten altså stivnet til genanse, og det i den grad at alle hans medarbeidere la merke til den. Det var kanskje den personlige egenskapen ved ham hans medarbeidere fra årene i Helsedirektoratet oftest, og gjerne først, nevnte, når de ble bedt om å karakterisere ham personlig. Det var et tydelig uttrykk for denne genansen at han i så liten grad vandret i gangene i direktoratet, sjelden stoppet opp for å slå av en prat og foretrakk den «lukkede» lunchen med Munch-Søegaard og Alvik. Det var nok også et indirekte uttrykk for det at han likte så godt å vandre andre steder: Han var stadig på reise, og hadde særlig sans for turene til WHO og Geneve, men reiste også mye i eget land – han sa, som vi har sett, ja til mange forespørsler om å holde foredrag. Han la også stor vekt på sin virksomhet i forskningsrådet, og for så vidt på sine ulike institusjonelle verv.

Genansen gjorde at han holdt avstand til personalpolitikken, spesielt den mer krevende del av den, den som angikk enkeltpersoner. Han ville heller være «utenriksminister» enn «innenriksminister». Han foretrakk den tradisjonelle mannsrollen og overlot «kvinnerollen» til Anne Alvik. Hun tok den gjerne. Det betød at det var hun som måtte ta alle de «vanskelige» samtalene, som når kritikk måtte gies, ikkeforfremmelser måtte begrunnes eller forflytnings- eller avskjedssaker skulle håndteres. Mork kunne utfordre på distanse, når de «store» verdier var «i spill». Han kunne det ikke når distansen ble liten. Anne Alvik tok *alle* slike saker, mener hun når hun ser tilbake på deres profesjonelle samliv.

Vi har tidligere nevnt at Mork også kunne være sosial, ja, svært sosial. Når han var på møter med overnatting, for eksempel til fylkeslegemøter, var han nesten alltid en av de siste i seng. På fylkeslegemøtene i annen halvdel av 1980-årene, var han, som vi har nevnt, mer enn gjerne med på de nachspiel en del av fylkeslegene inviterte til. Under disse var han i sitt sosiale ess, men var også alltid klar tidlig neste morgen – til forhandlingene. Vi har ovenfor nevnt at også på det sagnomsuste Staur-møtet slo Mork seg løs om aftenen; Norbom gjorde det ikke. Men denne sosiale åpenheten var av en ufarlig karakter for ham. Den var forbundet med gode historier, ufarlige utfordringer og fleip og med mye latter. Den var, for ham, bare bekreftende. Den ble ekstra bekreftende siden han mestret den så suverent.

Hva så med nærheten til de to andre på toppen? Den var potensielt mer skummel. De tre kunne ikke unngå å måtte ta opp krevende forhold og risikere å bli uenige. Munch-Søegaard var fem år eldre enn Mork, og hadde allerede av Evang vært lært opp til å være Helsedirektørens «lovråd». Den rollen fortsatte han å spille under Mork. Han var alltid lojal overfor sin sjef, også da striden med departementet var på det hardeste. Mork lot ham også, og like meget i gavnet som i navnet, få fortsette i sin gamle rolle som ekspedisjonssjef, selv om embedet etter delingen i 1983 ble omdøpt til spesialrådgiver. Og som vi vi har sett, da departementet i forbindelse med etableringen av helserettsavdelingen i 1989 antydte at

Munch-Søegaard kunne overta som leder for avdelingen, satte Mork bestemt ned foten. Mork trengte aldri være engstelig for hvor han hadde Munch-Søegaard, eller at denne på noen som helst måte skulle være indiskret. Munch-Søegaard ble også viktigere for Mork enn han hadde vært for Evang. Jusen hadde nå større tyngde; det bidro noe til det. Men vel så viktig var det at Mork hadde større faglig sans for jusen enn det Evang hadde. Much-Søegaard ble i noen grad Morks juridiske manuduktør. Men forholdet dem imellom forble saklig og profesjonelt, aldri egentlig personlig.

Anne Alvik var hans faglige kollega, om enn mer en generell samfunnsmedisiner enn han. Mork forble mer av en epidemiolog. Men Anne Alvik holdt ikke på samme måte personlig distanse til ham som Knut Munch-Søegaard gjorde. Hun var opptatt av at Mork skulle tilpasse seg tiden og bli en mer demokratisk og mer nær leder. Det var således, som vi har sett, hun som drev de indre «moderniseringsprosjektene», også det konsulentpregede lederutviklingsprosjektet. Hun var, som nevnt, innenriksminister, men fikk også i noen grad trukket ham med i den nye, mer åpne og personlige, personalpolitikken. Hun dyttet, og dyttet og gjorde slik gradvis en mykere linje til offisiell personalledelse i direktoratet. Hun fikk ham (og noen andre) også til å slutte å røke på møtene; det skjedde nokså raskt etter at hun ble medisinalråd (våren 1985). Hun dyttet også på ham for at han skulle fjerne restene av medikratiet, som legenes tradisjonelle, men ikke tydelig formaliserte, adgang til å bruke en dag i uken på faglig oppdatering, det vil si lønnet praksis et annet sted (ofte som bedriftslege). Han nølte med formelt å fjerne ordningene – det ville jo innebåret at han måtte ha intervenert overfor enkeltpersoner, blant annet en av (de tidligere) overlegene og noen fylkesleger – men han lot dem «dø hen». Hjemme satt Wenche Margrethe Myhre og applauderte Anne Alviks «dytting». Hun gjorde det imidlertid mer stilltiende enn talende; hun ville ikke blande seg inn i hans profesjonelle gjerning. Men hun syntes han var en litt for autoritær, og litt for legeorientert, helsedirektør, så at Anne Alvik, hans kvinnelige «formiddagspartner», forsøkte å myke ham opp, satte hun pris på. Og Anne Alvik fikk lov til å spille denne rollen. Hun fikk det fordi hun gjorde det med takt og en lojalitet han aldri kom til å betvile. Da departementet ville forsøke å myke opp forholdet til direktoratet i «knirkeperioden» ved å gå via Alvik (hun og Norbom skulle møtes) oppdaget det snart at det substansielt ikke var så stor forskjell på helsedirektør og medisinalråd. Og i den siste store striden stod Anne Alvik helt ved Torbjørn Morks side. Hun gjorde det til dels med en skarphet som overrasket mange. Denne skarpheten skulle for øvrig også komme til syne da hun selv ble helsedirektør. At hun stilte seg bak Mork i striden med departementet, fikk betydning for mange departementsfolks syn på henne, også etter at hun hadde etterfulgt Mork som helsedirektør.

Helsedirektørens timeplan

Et blikk på Torbjørn Morks timeplan tre vanlige arbeidsuker, gir ytterligere innblikk i hans arbeidshverdag. Studentene ved Senter for helseadministrasjon fikk treffe Mork til et åpent spørsmål-og-svar-seminar fra høsten 1986 til og med høsten 1991. Senteret hadde gjort avtale om å treffe ham også høsten 1992, den 22. oktober, men han døde seks dager før møtet skulle finne sted, nemlig den 16. oktober.

I oktober 1986, 1987 og 1988 skrev han en uke timedagbok for Senterets studenter, for å forberede dem på seminaret. Dagbøkene er nokså utførlige og gir et godt inntrykk av hans arbeidsdag, arbeidsstil – og litt til. Vi skal se litt på hva de viste.

Generelt er dagbøkene uttrykk både for regelmessig og hvor hektisk hans arbeidshverdag var. Han kom tidlig, og nesten alltid til omtrent det samme tidspunkt, når han var i Oslo – mellom 0720 og 0740. Hvis han var i byen og hadde en normal dag dro nesten alltid hjem til middag rundt eller noe etter klokken 1600. En dag dro han hjem først klokken 17, og noterer: «Hjem til sen middag». Middagen hadde en nesten hellig status for ham og hans samboer. På «vanlige» dager arbeidet han nesten alltid litt etter at middagen, eventuelt også en middagshvil og en tur med Pan, bikkja, var unnagjort. Ofte så han også på Dagsrevyen. Den 20.10.86 skriver han: «Avsluttet ved skrivebordet kl. 2145. Dagen etter står det: «Ferdig kl. 2135». Torsdag den 23. heter det: «Gir meg kl. 2140». Dagboken for mandag den 19. oktober 1988 avslutter slik: «Ferdig kl. 2245». Dagen etter avslutter han kl. 2150, og onsdag kl. 2230 (på hotell). For torsdag i samme uke står det: ««Skummer» et par artikler og gir meg kl. 2200». Som regel arbeidet han også litt lørdag og søndag, spesielt lørdag. Lørdager ankom han gjerne kontoret rundt eller litt etter 10 og satt til kl. 14, av og til til kl. 15. Søndager arbeider han bare hjemme og som regel først utpå ettermiddagen eller kvelden, eller han gjør seg klar til reise.

Også selve arbeidsdagen hadde et tydelig mønster. Han startet den med litt rask avislesning og gjennomgåelse av dagens program. Så fulgte ofte et lite møte med medisinalråden, eller med legemiddelsjefen, Bjørn Jøldal, før han tok for seg morgenposten. Så fulgte enkeltsaker av mange slag, som ulike typer møter, telefoner og forskjellige former for saksforberedelse. Formiddagsmaten tok han fra ca. kl. 1130, av og til litt før, av og til litt senere, på «vanlige dager» nesten alltid med medisinalråd og ekspedisjonssjef. Måltidet var nesten alltid kombinert med diskusjon av arbeidsoppgaver. Han gjorde praktisk talt alltid måltidsmøtet unna på en halv time. Utover ettermiddagen tok han for seg ettermiddagsposten og signerte utgående post. Ellers arbeidet han med ulike enkeltsaker, møter i eller utenfor huset, tok telefoner – ofte «oppsamlede» sådanne, drøftet enkeltsaker med medarbeidere, forberedte møter og leste sakspapirer. Ikke så sjelden tok han mot slutten av dagen en tur innom biblioteket, for å samle stoff til artikler og foredrag.

Onsdag kl. 0830 var det direksjonsmøte. Det varte gjerne et par timer. De mer uformelle mandagsledermøtene kom først istand etter omorganiseringen i 1989.

Mork hadde altså nokså tettpakkede dager. Bortsett fra direksjonsmøtene, og noen andre møter utenfor huset, brukte han kort tid på nesten alle sine oppgaver, også på lunchen. Han tok seg aldri tid til å «slure», eller tenke sakte. Han kunne lest avisene om morgenen på en litt mer avslappet og reflekterende måte, men han måtte bare blade raskt igjennom dem. Han kunne også ha fordypet seg mer i litteraturen i biblioteket, og skrevet sine artikler og foredrag i flere runder. Han kunne latt lunchen blitt mer av en fristund og refleksjonstid. Han måtte imidlertid være effektiv, rask. Det var alltid oppgaver som ventet. Han kunne ikke «spise» av ettermiddagen. Han måtte være ferdig til omtrent fire. Dette arbeids- og til dels livsmønsteret var for lengst blitt vane, rutine, tradisjon og, også, identitet. Det var det nok fra starten av, men ble det for alvor fra 1977–78, etter at han hadde funnet sin helsedirektørstil og falt til ro privat. Hans genanse bidro til at stilen ble som den ble; han inviterte ikke til «langsom prat». Han var saklig formålsrettet.

Timeplanen viser litt mer. Selv om Mork var genert, var han også åpen og tilgjengelig, ja, påfallende sådan. Han var således alltid åpen for massemediene. Mandag den 20. oktober i 1986 noterer han klokken 1535: «Telefon fra avis i Bergen vedr. tiltaksgrenser i sauekjøtt etter det radioaktive nedfallet»; det gjaldt ettervirkningene av Tsjernobyl-ulykken, en ulykke som nesten var blitt en liten ulykke for ham også et halvt år tidligere. Søndag den 25. oktober

skriver han: «Kl. 1725 Telefon fra Dagsrevyen som ber om kommentar til akupunktur på bakgrunn av en aktuell reportasje. Etter å ha «knurret» litt på telefonen om at dette kunne da ikke være en hastesak på en søndag, kjører jeg opp til Fjernsynhuset for intervju. Kanskje jeg tøyer informasjonsplikten noe for langt?» Her føyer han til, og viser også slik sin åpenhet og tilgjengelighet: «Hjemme igjen tar jeg fatt på maskinskrivingen av ukens «dagbok», og resultatet er det dere [studenter] nå har lest».

Torbjørn Mork var også åpen for helt andre. Tirsdag den 21. oktober 1986 skriver han, og nå er han hjemme: «1750 Tlf fra psykiatrisk pasient som telefonerer med 3–4 dagers intervall, noe han har gjort de siste 10–12 år. Vennlig i alle sine vrangforestillinger». Dagen etter står det: «1405 Dikterer svar på noen «personlige» brev fra WHO samt fra noen temmelig ulykkelige enkeltpersoner». Fredag 30. september 1988 står det: «1205 Diktering av en del svarbrev på personlige henvendelser av forskjellig art». Senere samme dag heter det: «1605 Fredelig kveld bortsett fra telefon fra en journalist kl. 2115 om legesituasjonen i Nord-Norge og en åpenbart beruset person som ved midnatt hadde drukket seg mot til å ta rikstelefon for å fortelle hvilken ulykke jeg var for fedrelandet».

Det var også uttrykk for åpenhet at han, hvert år fra 1986 sa ja, og uten å nøle, til å møte studentene ved Senter for helseadministrasjon og bruke hele formiddagen på dem – og avslutte med å spise lunch med dem, og å forberede dem ved tre år på rad å skrive nokså detaljert dagbok. Seansen var også utfordrende: Den ble jo også en delvis offentlig refleksjon over den rollen han spilte og måten han spilte den på. Etter at han selv hadde åpnet med å redegjøre litt for direktoratet og dets rolle i helsepolitikken foregikk resten av seminaret som en utspørring av ham, en utspørring som til dels var nærgående. Seminaret ble avsluttet med at Senterets leder, denne beretnings forfatter, summerte opp samtalen, og til dels gjorde det på en utfordrende måte.

Oppdraget får sin brå avslutning: Torbjørn Mork dør

Som vi har nevnt, skrev Torbjørn Mork doktoravhandling ved London School of Hygiene and Tropical Medicine om den kronisk obstruktive lungesykdoms epidemiologi, altså den lidelse som gradvis skulle bryte ned hans egen helse. I avhandlingen skriver han endog om hvordan denne sykdommen gjerne utvikler seg. Den beskrivelsen er, som vi har nevnt, en beskrivelse av det som skulle bli hans egen lidelseshistorie. Mange så jo at hans helse begynte å svikte, og var oppgitt over at han fortsatte å røke. Men heller ikke hans nærmeste sa, eller maste, så mye. Han viste med sitt kroppsspråk at han ikke ønsket livsstilsråd eller medisinsk oppmerksomhet, heller ikke fra sine nærmeste. Men han forsøkte, iallfall fra midt i 1970-årene, å slutte å røke, som vi har nevnt. Han klarte det ikke; han hadde alltid en pakke Teddy eller Prince i nærheten. Det hjalp heller ikke at hans samboer siden midt i 1970-årene, Wenche Margrethe Myhre også røykte, og røykte meget. Ei heller hjalp det at han ble utsatt for moralisering fra andre: Han mislikte, som vi har sett, livsstilsmoralisering, så moraliseringen virket, om noe, mot sin hensikt. Mot slutten av livet gikk han over til sigarillos. Han kunne, mente han, klare seg med én pr. dag, så overgangen kunne kanskje begrense hans røking. Men etter hvert ble det mer enn én, så virkningen var nok ikke så stor. Til slutt klarte han imidlertid å slutte, men da var det altfor sent. Han hadde bare halvannen eller to uker igjen å leve.

De to siste årene han levde, men særlig det drøye siste året han levde, altså året som fulgte etter offentliggjøringen av Den grønne bok, var han synlig plaget av pustebesvær. Han kunne etter hvert knapt gå i trapper og det var vanskelig for ham å snakke mens han spaserte. Han måtte bruke halsmuskulene og brystkassen for å få luft i lungene. Han var innhul og grå i ansiktet. Den lille, slanke mannen, ble enda slankere. Han så syk ut, og var svært syk. På slutten av Morks liv var Diakonhjemmets sjeflege, Dagfinn Gedde-Dahl (1937–2016), på et møte i Helsedirektoratet. Morks nestkommanderende, Anne Alvik, tok da Helsedirektørens helsetilstand opp med sin kullkammerat. Gedde-Dahl sa han skulle sørge for at en lungelege på Diakonhjemmet kunne undersøke Mork. Alvik snakket så med Mork, som gikk med på å la seg undersøke, men understreket at han ikke ville snike i køen. Hun var bestemt: –Torbjørn, du har ikke en alveol å miste.

Torbjørn Mork (1928–1992): Torbjørn Mork endret stil etter en fire-fem år som helsedirektør. På det eldste bildet, tatt i 1975 (46 år), fremtrer han som dynamisk-asketisk, nesten evangsk, og ungdommelig. På det neste bilde, tatt ti år senere, i 1985, da han nettopp var fylt 57 år, fremstår han som moden, og kulturradikal. Det siste bildet er tatt 3. mars 1992. Det er bare vel tre måneder igjen før avgjørelsen av hva som skal skje med Helsedirektoratet skal falle i Odelstinget. Helsedirektøren hadde ikke mange krefter igjen nå, som bildet viser, men det han hadde av krefter, og de var nok mer åndelige enn fysiske, mobiliserte han. (Foto: Fra venstre Foto: Rolf M. Aagaard / Aftenposten, Bjørn Sigurdson / NTB, Harald Henden / VG)

Men inntil dette tidspunkt hadde han ikke latt sykdommen få prege ham subjektivt. Han hadde heller ikke omtalt den ikke som emfysem, eller noe KOLS-aktig. Han hadde omtalte den som asthma og allergi. Disse lidelsene var nok en del av problemet, for han fikk det ekstra vanskelig i pollensesongen, ikke minst når han var på hytta; han holdt seg inne. Men hans merkelappsbruk var også en del av en kamuflasjestrategi, kanskje også overfor ham selv.

Torbjørn Mork klaget aldri over helsen, og brukte den nødvendig som unnskyldning for noe. Han forble seg selv til det siste. Han gikk helt opp i sitt arbeid, og tillot seg hverken å ta det med ro når han merket at kreftene begynte å svikte, eller å la seg sykemelde. Han var først og fremst en offentlig person. Han var Helsedirektøren. Han var det på mange måter også privat. Han snakket ikke om hvordan det stod til med ham, utover det mer konkrete og umiddelbare. Han talte slett ikke om døden, med noen, ei heller med sine nærmeste. Kanskje talte han ikke engang med seg selv om den? Han planla således ikke hva som skulle skje når han døde. Han undertrykket i den grad alle tanker om døden at han kanskje trodde den lå et godt stykke inn i fremtiden. Ble han dårlig trodde han det var noe som gikk over. Men nå, i forbindelse med undersøkelsen på Diakonhjemmet, skjønnte han at det var mer alvorlig, selv om han ikke direkte sa det til noen. Tre dager før han døde snakket datteren, Elisabeth Mork, med sin far

på telefonen fra Finnmark. Da syntes hun, sier hun, at han hørtes engstelig ut. Han følte seg, som han sa, «ikke helt på høyden».

Torbjørn Morks siste år ble arbeidsmessig det mest krevende han hadde, men han var knapt inne på tanken å gi seg, eller søke en eller annen form for kompromiss i den dramatiske dragkampen med departementet. Dog kom han i denne tiden utslitt hjem hver dag. Han hadde tatt ut alt i løpet av arbeidsdagen.⁸³⁶ Men han sa altså ikke så mye om sin tilstand. Han kunne ikke slippe «private» følelser av oppgitthet til.

Det vedtaket Stortinget fattet tidlig på morgenen den 15. juni 1992 oppfattet han som en seier, men først og fremst som en lettelse. Han triumferte ikke, for han skjønnte også at stortingsflertallet hadde fattet et vedtak som ikke var en fortsettelse av status quo. Nå stod store utfordringer for døren, men han gikk løs på dem nesten som om han skulle være nyansatt. Vi har redegjort for dette tidligere. Her er poenget å vise hvordan hans liv, til det aller siste, var oppdragets liv.

Han satte altså oppdraget, oppdraget som landets helsegeneral, først. Tanken på å gi seg, eller ta det mer med ro, av hensyn til sin egen helse, var han knapt inne på, før de siste par ukene. Han sa, som vi har nevnt, lite om hvordan han hadde det, endog til sine nærmeste, og han søkte ikke trøst. På et vis var det kanskje ekstra vanskelig å gjøre det nå, når han var så sårbar. Datteren, Elisabeth, som var i legepraksis i Finnmark da faren døde forteller:

Han var jo så sjuk at jeg tenkte hver gang jeg så ham at nå er det siste gang jeg ser han. Jeg sa at jeg var engstelig, men han ville ikke jeg skulle engste meg. -Jeg passer på meg selv, sa han. -Han ville ikke at jeg skulle være bekymret.⁸³⁷

Wenche Margrethe Myhre fikk, som vi har sagt, åpnet opp sin mann litt. Hun gjorde ham mykere, men det var først og fremst privat. Han ble mer sosial, og fikk en annen og videre omgangskrets. Han ble flink til å lage mat. Men eksistensielt åpnet han seg bare i beskjeden grad. Ble hun «for nærgående» ble han taus, som han også ble det når barna ble «for nærgående». Hans samboer forsøkte også å åpne ham litt opp i profesjonell sammenheng, men til beskjeden nytte. Dog ble han under striden med departementet iallfall litt mer en nærværende leder. Som vi har nevnt var samboeren kritisk til hans opptreden i Reitgjerd-saken. Blant annet kritiserte hun ham for å si til journalister som spurte om han sov godt nå, at det gjorde han. Hun sa da at «det er jo ikke det de spør om»; «de spør om du tar det inn over deg». Men han svarte henne bare, som sant var, at han jo sov godt.

Undersøkelsen på Diakonhjemmet – den skjedde to uker før han døde, viste at hans tilstand var alvorlig. Han ble fortalt det, ble sykemeldt og sluttet å røke. Det var litt sent, men et uttrykk for at han var blitt skremt. Datteren fikk se lungebildene etter at han var død. «Jeg ble sjokkert», sier hun. Da han kom til poliklinisk konsultasjon etter undersøkelsene ble han ikke innlagt. Selv stusset han over det, forteller hans samboer i dag, men han gjorde intet for å påvirke beslutningen. Kanskje ønsket han egentlig heller ikke å bli lagt inn, som Anne Alvik tror? Han så imidlertid nokså oppgitt ut da han satt på sengekanten hjemme, tungpusten, gusten og blek og med hovne ben, forteller samboeren. Han fikk medikamentell behandling, en behandling Anne Alvik mente var adekvat, som situasjonen var. Men nå var det ikke så meget å gjøre, uten at han selv eller hans samboer kanskje hadde tatt det inn over seg.

⁸³⁶ Opplyst av Elisabeth Mork (28.11.08) og Wenche Margrethe Myhre (23.03.09).

⁸³⁷ E. Mork, 28.11.08. Også de følgende opplysninger fra henne har vi fått i denne samtalen.

Meningen var at Mork skulle tilbake på arbeid kommende mandag. I telefonsamtaler med medarbeidere i Helsedirektoratet, senest torsdag med informasjonssjef Helge Iversen⁸³⁸ gav han uttrykk for utålmodighet etter å komme i arbeid igjen.

Torsdag aften hadde Torbjørn Mork og hans samboer besøk av psykologen Anne Skard (f. 1945), en god venninne av paret. Mork hadde hygget seg og vært i godt humør. Fredag morgen forlot Wenche Margrethe Myhre leiligheten i Thomas Heftyes gate for å gå på arbeid. Torbjørn Mork satt da ved sitt skrivebord, med en kopp kaffe og noen brødsiver. Pan lå ved siden av ham. Han kom ikke så langt i måltidet før hjertet sluttet å slå. Døden kom nok uten at han fikk noe forvarsel. Ikke så lenge etter at han døde kom en vaskehjelp paret hadde. Hun ringte straks samboeren. Da samboeren kom hjem var kaffen fortsatt ikke kjølnet.

Torbjørn Mork døde altså om morgenen fredag den 16. oktober 1992, vel en måned før han skulle ha fylt 64 år (17. november). I Helsedirektoratet ble det holdt minnestund i kantinen klokken 12. I massemediene ble dødsfallet et hovedoppslag, i etermediene og Aftenposten aften fredag, i de øvrige papirmedier dagen etterpå. Helseminister Werner Christie sendte ut en pressemelding på dødsdagen.⁸³⁹ Christie omtalte Mork som «et rikt og allsidig begavet menneske med et meget bredt og dypt samfunnsmessig engasjement». Han trakk frem hans store faglige oversikt, hans rettferdighetssans og hans bidrag til fremme av helse for alle, særlig gjennom Verdens helseorganisasjon. Christie avsluttet med å si at Mork var preget av «stor arbeidskapasitet og en sterk pliktfølelse». Også de tidligere sosialministrene Leif Arne Heløe (Dagbladet) og Tove Veierød (VG) uttalte seg anerkjennende om sin tidligere helsedirektør.

Der kom kondolansehilsener fra fjern og nær, blant annet fra de andre nordiske medisinalsjefer, internasjonale helseledere, blant annet i WHO, andre norske og nordiske forvaltningsledere, fra hele det norske helsemiljø og fra andre som hadde hatt med Mork å gjøre, blant annet fra det medisinske forskningsmiljø. I Aftenposten skrev både Anne Alvik, hans nærmeste medarbeider siden 1985, og representanter for de ansatte i Helsedirektoratet, nekrologer. Anne Alvik begynte slik: «Ennå er det uvirkelig og uforståelig for oss. Og samtidig føler vi dyp sorg og et inderlig savn». Hun skriver videre blant annet:

Torbjørn Mork sto urokkelig, om det blåste bris, storm eller orkan rundt oss. Mange av oss fikk anledning til å bli bedre kjent med Torbjørn også som medmenneske, og noen av oss fikk det store privilegium å kunne kalle ham venn. Bak det litt sjenerte og knappe førsteinntrykket oppdaget vi, i tillegg til hans solide faglige kunnskaper, en kulturpersonlighet av rang, vel bevandret i historie, religion, litteratur og musikk.

Etter å ha sagt mer om ham som offentlig person og leder, legger hun til at det

*mest av alt er **vennen** Torbjørn som skaper savnet, men også de beste minnene. Den varmhjertede, følsomme vennen som viste sine venner full lojalitet, som var flinkere til å gi omtanke og omsorg enn til å ta imot omsorg fra oss.*⁸⁴⁰

⁸³⁸ Intervju med Dagbladet 17.10. 1992 (s. 5).

⁸³⁹ Pressemelding fra Sosialdepartementet, nr. 71, 16.10.92.

⁸⁴⁰ Nekrolog i Aftenposten 21.10. 1992, s. 11.

De ansattes representanter, Martin Bjerke, Jo Kittelsen, Anne-Lise Middelthon, Elin Sæther og Anne Louise Valle, skrev blant annet (19.10.) at Mork «var en kilde til inspirasjon, og det ble en utfordring og motivasjon i seg selv å holde mål for hans faglig kritiske og kloke blikk». I mange lokale aviser skrev fylkesleger og andre minneord over Helsedirektøren. I Hamar Arbeiderblad skrev fylkeslege Hans Petter Schjønby og hans forgjenger Gustav Vig (1916–1997) (20.10.) at «Mork var vestlending, litt på ondt og mest på godt; en god forteller preget av store litterære kunnskaper og et lyrisk talent og interesse». De føyet til at «han var seg bevisst sine røtter». Hans tidligere meget engasjerte avdelingsdirektør, kampfelle i den nylig avsluttede «forvaltningsstriden», og høyremann Christian Erlandsen skrev i samme avis (20.10), og i kongsvingeravisen Glåmdalen (19.10.) blant annet: «I min lange fartstid som lege har jeg ikke truffet maken til kollega». Tidligere stadsfysikus i hovedstaden, Fredrik Mellbye, skrev i sitt minneord i Tidsskrift for Den norske lægeforening at Mork «stod på vårt fags og vårt yrkes beste».⁸⁴¹ Under overskriften «Den siste helsegeneral» skriver tidligere sjefredaktør, nå redaktør, i Bergens Tidende, stilisten Kjartan Rødland, den 17. oktober (s. 8) at «Karl Evangs røst er forstummet, Torbjørn Morks egenartede konsonanter lyder ikke lenger. Den blir savnet, hvor besværlige de enn var». Flere av hans medarbeidere, blant annet Anne Louise Valle (Dagbladet), Martin Bjerke (Dagbladet) og Kari Sønderland (VG), uttalte seg i varme ordelag til avisene om sin avdøde sjef. En av dem han ofte var i strid med, administrerende overlege ved Statens helseundersøkelser, Kjell Bjartveit, sendte et håndskrevet, varmt kondolansbrev til Anne Alvik (datert 20.10.). Til VG (17.10.) uttalte han: Mork «imponerte meg med sin store hjelpsomhet og menneskelige varme. Han gjorde mer enn det man kunne forlange av ham».

Mens Wenche Margrethe Myhre holdt på med å organisere bisettelsen ringte Ivar Eskeland (1927–2005): «Jeg går ut fra at du ikke skal ha prest, så jeg melder meg. Jeg kan holde talen i bisettelsen». Det var ikke så underlig at Ivar Eskeland tilbød seg å holde en slik tale. Eskeland var blitt en god venn. Mork ble kjent med stordbuen, litteraten og kåsøren gjennom sin samboer. De hadde mye privat samkvem. Mork besøkte også Eskeland på Stord; de prøvde der endog fiskelykken sammen, uten at Mork var eller ble noen stor fisker.

Men Wenche Margrethe Myhre svarte: «Nei, du, Torbjørn ville ha Jacob Jervell (1925–2014). Og de to var nær, eller, han følte seg så nær ham, på det faglige».⁸⁴²

Mork hadde, som nevnt, ikke sagt noe om hvordan han ville ha bisettelsen, når den tid kom. Wenche Margrethe Myhre sier idag:

Nei, vi snakket aldri om begravelse eller bisettelse eller... Ingen ting sånt. Nei, vi var ikke der. Kanskje vi begge lukket øynene for noe da? Det er jo sånn som skjer. Jeg var helt uforberedt til tross for at jeg var så forberedt som jeg kunne være. Og han var vel noe av det samme.

Spørsmål: -Dere stakk vel begge hodet i sanden?

Ja, jeg tror det, begge to.

⁸⁴¹ Tidsskrift for Den norske lægeforening, bind 112, nr. 26, 1992, s. 3363-3364.

⁸⁴² Wenche Margrethe Myhre, samtale 23.03. 2009. Også de øvrige opplysningene hun har gitt og som vi bruker i denne delen ble gitt i denne samtalen.

Hun var allikevel ikke i tvil om at han ville ha en kirkelig bisettelse. Som han hadde talt om teologiprofessor Jacob Jervell, var hun heller ikke i tvil om at det var ham hun burde spørre om å forrette ved bisettelsen. Wenche Margrethe Myhre hadde for lengst meldt seg ut av statskirken, men for Torbjørn Mork var det uaktuelt å gjøre det. Han hadde vokst opp i et kristent hjem, skjønt i så henseende mest preget av moren. Foreldrenes oppvekstmiljø på Jæren, et miljø han ble svært knyttet til, var kanskje enda mer preget av den kristne legmannskultur. Datteren, Elisabeth Mork, sier: «Far meldte seg ikke ut av statskirken. Han var nok litt opptatt av det religiøse».⁸⁴³ Anne Alvik, som selv vokste opp i et kristent hjem, er mer eksplisitt: «Jeg opplevde jo at han hadde sin barnetro».⁸⁴⁴

Bisettelsen fant sted i Frogner kirke onsdag den 21. oktober. Kirken var fullsatt. Kirken var full av blomster og kranser. Der var musikk av Grieg. Og som Wenche Margrethe Myhre hadde ønsket, professor Jacob Jervell forrettet.

Dette var hva han sa:

Torbjørn Mork fikk bare 63 år. Det var egentlig mange flere, fordi der var flere livsverk i de 63 årene. Hvert år utgjorde mange. Men det ble bare 63 fordi han hadde brukt opp hele sitt liv og gitt det for dette samfunnet. Der var ikke mer igjen. Livsverkene hans har den store spennvidde fra Aust-Agder sykehus, internasjonal helsevirksomhet, politisk liv, statssekretær, kulturliv, faglig virksomhet, etikk og forskning. Dette vil bli omtalt mange andre steder. Vi er her for noe mer og større, nemlig for å ta avskjed med mennesket bak verket, som vi alle har vært berørt av. Derfor er et helt samfunn samlet omkring denne bære.

Torbjørn Mork hadde to familier. Hans andre familie var Helsedirektoratet. Han var noe så sjeldent som et helt menneske, med en brysom integritet og et mot som gjorde at alle respekterte ham. Du visste alltid hvor han var, i gode og onde dager. Nok var det av begge. Han fikk kjenne nådeløshet. Denne begavede mann var helt ubegavet på ett punkt. Han kunne ikke være lur, ikke gå utenom. Taktikk forstod han ikke, Han kunne ikke dømme andre og var derfor ikke ute etter egne fordeler. Han hadde levd lenger om han hadde kunnet det. Mennesker som ikke kan inngå kompromisser, som ikke er redd for noen, og som har makt, kan være utålelige. Men helsedirektoratet er i savn og sorg etter noe så sjeldent som en sjef og ubestridt leder de omtaler som en varmhjertet og følsom venn, en sjef som trøstet og inspirerte. Som var mye flinkere til å gi enn å ta imot. Som var lojal mot medarbeidere, også der hvor det gikk ut over ham selv. En leder som stod frem i mye besk kritikk og alltid tok ansvaret selv, også hvor han selv hadde en annen løsning.

Den helsekultur han sto for og skapte, var bestemt av én ting. Og dette er ett av høydepunktene i hans karriere: Omsorg for, respekt for og kampen for de svakeste, de mest hjelpeløse. I en tid hvor vi mer og mer har forakt for det svake. Natt etter natt gjennom et helt liv ringte telefonen hos ham som burde hatt hemmelig telefonnummer. Og dere vet hvem som ringer om natten, hva slags forfatning de ofte er i. Han snakket med alle, uten unntak. Hadde tid for dem. Viste personlig den likhet og rettferd som var hans program, levde som han lærte. Denne sky og sjenerte mann, som noen trodde var brysk og knapp, gikk varsomt inn i andres liv. Var det ikke først og fremst de svake han var til for? I denne omsorg for den enkelte og

⁸⁴³ Elisabeth Mork, samtale 29.10. 2008.

⁸⁴⁴ Anne Alvik, samtale 01.07. 2016.

svakeste, mistet han aldri det store perspektiv. Det for sitt livsverk for samfunnet som helhet.
Det var så mye hjerte i hans intelligens. Han tenkte i omtanke.

Et menneske i en slik posisjon, sender ofte regningen for livet til familien. Den betaler. Andre tar ham og hans tid. Mens hans første familie var og ble det første, og ble det stadig mer. Wenche har fortalt meg hva som var hennes og hans livstekst. Her kommer den og vi får lov å dele den:

Om jeg taler med menneskers og englers tunger, men ikke har kjærlighet, da er jeg bare drønnende malm eller klingende bjelle. Om jeg har profetisk gave, kjenner alle hemmeligheter og eier all kunnskap, om jeg har all tro så jeg kan flytte fjell, men ikke har kjærlighet, da er jeg intet. Om jeg gir alt jeg eier til brød for de fattige, ja, om jeg gir meg selv til å brennes, men ikke har kjærlighet, da gagnar det meg intet. Kjærligheten er tålmodig, kjærligheten er velvillig, den misunner ikke, den skryter ikke, den er ikke hovmodig. Den gjør ikke noe usømmelig, den søker ikke sitt eget, blir ikke oppbragt og gjemmer ikke på det onde. Den gleder seg ikke over urett, men har sin glede i sannheten. Kjærligheten utholder alt, tror alt, håper alt, tåler alt.

Kjærligheten faller aldri bort. De profetiske gaver skal opphøre, tungene skal tie og kunnskapen skal ta slutt. For vi forstår stykkevis og taler profetisk stykkevis. Men når det fullkomne kommer, skal det som er stykkevis forsvinne. Da jeg var barn, talte jeg som et barn, tenkte jeg som et barn, dømte jeg som et barn, men da jeg ble mann, la jeg av meg det barnslige. Nå ser vi som i et speil, i en gåte, da skal vi se ansikt til ansikt. Nå forstår jeg stykkevis, da skal jeg forstå fullt ut, slik Gud kjenner meg fullt ut. Så blir de stående disse tre, tro, håp og kjærlighet. Men størst blant dem er kjærligheten.

Han og Wenche leste sammen kjærlighetens høysang, og vi forstår mer av ham. Hva som lå bak hans verk. Vi forstår ham gjennom Ingeborg, Linne og Jon, og gjennom Anna Brit. Vi forstår hva hun sa om at han hadde en rikdom i seg som kom mer og mer frem. Vi vet hvordan barnenes sykdom var hans smerte. Det var ikke grenser, sa en av dem, for de bekymringer og sorger de kunne lempe over på ham. Som skulle bære dem for alle. De var mer enn hans barn. Torbjørn Mork eide ikke noe menneske. De var tre mennesker hver for seg. Vi forstår ham gjennom Øivind, Erlend og Heidi. Og vi forstår morfaren til Martin, Marianne og Julie. Og så Pan, som han hadde villet skulle nevnes. Vi forstår hvordan han kunne sette mennesker rundt seg i frihet og få dem alle til å være glad i hverandre. Også de som ikke skulle være det.

Det er Torbjørn Mork vi snakker om. Som hadde ideer, arbeide, etikk – men størst var kjærligheten. Og derfor familien. Her er høydepunktet i hans karriere. Han etterlater seg en arv av kjærlighet. Og derfor har han levd lenger enn 63 år. Det er mye sorg rundt denne bære, men sorg i takknemlighet og varme.

Men døden er her uansett. Og da kan vi vel ikke snakke om kjærlighet? Betyr ikke døden at kjærligheten dør, at alt faller? Får livet på harde betingelser, at vi skal dø. Taushet, ensomhet, at vi ikke kan nå inn til dem vi elsker. At vi der er utlevert, tapere, fortapt, utslettet. Hva da med ordene: «Kjærligheten faller aldri bort»? Kjærlighetens høysang er egentlig en biografi, over en bestemt: Jesus. Overlevet den? Den eneste som har overlevet, den eneste som er kommet tilbake. Han som til slutt gir døden ansikt, gjør den til et kjærtegn. Som venter oss alle på den andre siden.

Vi lyser fred over Torbjørn Morks minne.

Etter at gjestene hadde forlatt kirken ble familien igjen for å ta en mer privat avskjed med Torbjørn Mork. De ansatte i Helsedirektoratet dro så med busser tilbake til Calmeyers gate, hvor det ble holdt en egen minnestund. Familien og de nærmeste venner hadde minnestund hjemme hos Ivar Eskeland. Morks sønn, Jon, sendte en hilsen til medarbeiderne som var til stede under minnestunden i direktoratet. Hilsenen begynte slik: «I egen sorg er det fint å tenke på at det er mange som var glad i far og som nå sørger sammen med oss over at han er død. Selv om familien ønsker å være sammen etter bisettelsen i dag er det godt å vite at dere har en egen samling her hvor far helt til det siste arbeidet og trivdes». Til slutt i hilsenen het det: «Lykke til med viderføringen av det arbeidet som far nå stod midt oppe i».

Ivar Eskeland var også nitimekåsør (i NRK). Mandag den 19. oktober, tre dager etter Torbjørn Morks død, kåserte han – hvis «kåserte» er det rette ordet i denne sammenheng – om «eit **mannfolk**». «Det har ingen ting med kjønn å gjera», fortsatte han: «Det har med **mot** å gjera». Den ordhage vestlendingen fortsatte slik:

*Noko av det eg set aller høgast hos denne mannen, er det at han var heilstøpt, hadde ein absolutt integritet, som det heiter med eit meit moderne ord. Av det kan du slutta at han **aldri** gjorde eit fnugg for å bli populær. Eigen popularitet var eit ekkelt framandord for han. Derimot var han tvers igjennom ein gentleman. Å bli fødd som gentleman er vel ofte rein slump og har med genar å gjera; å døy som gentleman er ein enorm prestasjon i vår tid. Det finst visseleg nokså store menn som får oss andre til å kjenna oss små i deira nærvære, men dei **verkeleg** store menn får oss andre til å kjenna oss store. Han var smålåten om eigen person.*

....
Ein tvilling til humoristisk sans er sjølvironi, kanskje den sjeldnaste gåva som finst her i landet. Difor òg var han ein av dei få. Ein stor mann er aldri redd for å vera liten.

*No er han død. Med hans død er dette landet vorte endå fattigare på **mannfolk**. Det var fattig nok frå før.*

Lat dette vera mi hylling og takk til Torbjørn Mork.

Torbjørn Mork: mellom integritet og avmakt

Døden får oss til å stoppe opp. Men for andre enn den nærmeste familie og de nære venner stopper vi ikke opp lenge, selv om den som er gått bort hadde spilt en betydelig rolle i samfunnet. Ja, undertiden er det slik at den som går bort svært raskt blir fortid. Det gjelder ikke minst for den som har spilt prominente roller i samfunnet. De kan ikke imiteres, og de som skal ta opp arven etter dem er mer opptatt av å etablere seg på egne premisser enn av å fremstå som en forlengelse av forgjengeren.

Mork ble raskt fortid. Oppgavene ventet på dem som skulle ta Helsedirektoratet videre, som helsetilsyn. De var snart, som vi har sett, mer enn fullt sysselsatt med å skape fremtiden, en litt ny fremtid. Torbjørn Mork presederte nok over etableringen av den nye helseforvaltning, men det han først og fremst i så henseende presederte over var noe han ikke var så fascinert av, og knapt helt så potensialet i, innføringen av elementer av den nye offentlige ledelse innad

i Helsedirektoratet. Han ble slik på mange måter mer en forlengelse av fortiden enn en oppdager av det som lå i kim i hans fag og det vesen det var en del av: Han var skeptisk til nær sagt alle de større reformer som ble innført på hans «vakt», som politiseringen av styringen av hele helsevesenet (delingen av direktoratet i 1983, og fjerningen av faglinjen fra direktoratet og ned i klinikken), av sykehusene (fylkeskommunenes reelle overtagelse av sykehusene ved innføringen av en egen fylkesforvaltning, med fylkeshelsesjef, fra 1976) og av almenhelsevesenet (innføringen av kommunehelsetjenesten i 1984). Han var også skeptisk til at denne politisering skjedde på så desentraliserende premisser. I tillegg var han skeptisk til mange sider ved omkostningskontroll- og effektiviseringspolitikken. Det tilnavnet han fikk, og tok til seg, «vaktbikkje», er et uttrykk for hvordan hans rolle i viktige henseender ble den opposisjonelles. Det ble en oppgave for Torbjørn Morks etterfølgere, og først og fremst Anne Alvik, å finne en vei utover det morkske regime. Hun startet, som vi har sett, arbeidet umiddelbart. Hun gjorde det i samarbeid ikke minst med den som skulle etterfølge Morks opposent på departementssiden, departementsråd Norbom, nemlig Eldrid Nordbø. At det ble vaktskifte på toppen også i departementet gjorde at så vel Mork som Norbom forholdsvis raskt ble fortid. De to sistnevnte hadde gitt viktige premisser for det som nå skulle skje, men premisser som altså førte til overskridelse. Slik er ofte historiens gang.

Som vi har sett var *integritet* ett av de ord som oftest ble brukt i minneordene om Mork. Den mest veltalende av dem som mintes ham offentlig, Ivar Eskeland, talte om «absolutt integritet». Presten fremholdt at Mork var «ubegavet på ett punkt» – «taktikk forstod han ikke». Han var prinsippstyrt, altså integer. Han var en slags Luther: Her stod han og kunne ikke annet. De prinsipper, eller verdier, Mork stod for var delvis åpenbare. Den viktigste verdi var, som alle som skrev minneord om ham understreket, var likhet, eller rettferdighet. Men han forstod ikke verdien som en analytisk filosof. Han forstod den mer upresist og, kan man kanskje si, humanistisk, som hensynet til «de svake». Humanisten forstår ikke verdiene konkret, som regler eller mål. For ham er de hellige og kan derfor ikke defineres presist, det vil si jordisk. Deres innebyrd må formidles gjennom lignelser. Selv om ikke Mork brukte dette bibelsitatet – det er fra Matteus 25, 35–40 – kunne han kanskje ha gjort det. Det får på en virkningsfull måte frem det vi tror er hans forståelse av hva det vil si å hjelpe dem først som trenger det mest. Vi siterer fra den norske bibelutgaven fra 1930, den er mer poetisk enn dagens:

³⁵ For jeg var hungrig, og I gav mig å ete; jeg var tørst, og I gav mig å drikke; jeg var fremmed, og I tok imot mig;

³⁶ jeg var naken, og I klødde mig; jeg var syk, og I så til mig; jeg var i fengsel, og I kom til mig.

³⁷ Da skal de rettferdige svare ham og si: Herre! når så vi dig hungrig og gav dig mat, eller tørst og gav dig drikke?

³⁸ Når så vi dig fremmed og tok imot dig, eller naken og klødde dig?

³⁹ Når så vi dig syk eller i fengsel og kom til dig?

⁴⁰ Og kongen skal svare og si til dem: Sannelig sier jeg eder: Hvad I har gjort imot en av disse mine minste brødre, det har I gjort imot mig.

Det var «disse mine minste brødre» den kristent oppdratte Torbjørn Mork var opptatt av, og han var opptatt av dem på denne «ikke-operasjonelle» måte. For ham var disse «brødre» fortvilede gravide kvinner, psykisk utviklingshemmede, sinnslidende, barn med fysiske funksjonshemninger, rusavhengige, HIV-smittede, kronisk syke. Når han så, eller hørte om, at disse hans «brødre» led og ikke fikk hjelp ble han fylt av hellig vrede. Da var «taktiske» hensyn irrelevante, ja, farlige. Det var en plikt for ham å si ifra. Om noe ble det det i økende grad. Han kunne ikke følge rådene ovenfra om å «ligge lavt» i saker av denne type, altså saker som gjaldt eldre og sykehjemsbehandling. Aldri var han så engasjert, aldri var han så mye seg selv, som når han stod i en slik strid, en strid om rettferdighet. Da kombinerte han det jærsk følsomme og det oddask-bergenske rasjonelle.

En slik holdning har appell, ikke minst i et sosialt forholdsvis egalitært land som Norge, og Mork kunne derfor vinne stor respekt. Men denne «sakrale» form for egalitarisme er en annen enn den som preger den mer prosaiske dagspolitikk. I denne siste form for politikk hører praktiske løsninger, preget av mange kompromisser, med. Mork ble derfor stående litt på sidelinjen. Prinsippforkjempere kan undertiden vinne frem, som Martin Luther i viktige henseender gjorde, men som regel gjør de det bare i mindre grad – gjennom å påvirke holdninger litt. Mork vant altså ikke virkelig frem, men påvirket nok holdninger i noen grad. Allikevel, hans integritet hadde også som konsekvens en viss grad av avmakt. Politikk og forvaltning er arenaer hvor det er vanskelig å være idealist.

Torbjørn Mork hadde ikke egentlig noen konkret plan for hvordan hans rettferdighetsverdier, kunne omsettes i praksis, men han mente lenge at de best kunne la seg realisere gjennom et offentlig-solidarisk finansiert, nasjonalt planlagt og fagstyrt helsevesen. Etterat hans direktorat ble plassert litt mer på sidelinjen fra høsten 1983, og styringen av helsevesenet ble sosialisert, men på lokal-demokratiske premisser – kom han etter hvert til å mene at han og hans direktorat fikk spille «vaktbikkjas» rolle, altså bli en instans litt på sidelinjen, som en slags dårlig samvittighet. I så henseende vant han for så vidt frem. Hans direktorat ble nettopp til det, et helsetilsyn.